

Міністерство освіти і науки України
Національний університет “Києво-Могилянська академія”
Факультет гуманітарних наук
Кафедра історії

Магістерська робота

Освітній рівень – магістр

на тему: «Перебудова» та «гласність» крізь призму історії понять»

Виконав: студент 2-го року навчання,
спеціальності: 032 «Історія та археологія»
Освітньо-наукової програми «Історія»
Коваль Роман Олександрович

Науковий керівник: Шліхта Н.В.,
PhD, кандидат історичних наук, професор

Рецензент: Бажан О.Г.,
кандидат історичних наук, доцент

Магістерська робота
захищена з оцінкою _____
Секретар ЕК _____
“ _____ ” _____ 2023 р.

Київ – 2023

Декларація академічної доброчесності

студента НаУКМА

Я, Коваль Роман Олександрович, студент 2 року навчання, факультету гуманітарних наук, спеціальності: 032 «Історія та археологія», адреса електронної пошти: r.koval@ukma.edu.ua підтверджую, що написана мною магістерська робота на тему «Перебудова» та «гласність» крізь призму історії понять» відповідає вимогам академічної доброчесності та не містить порушень, передбачених пунктами 3.1.1. – 3.1.6. Положення про академічну доброчесність здобувачів НаУКМА від 07.03.2018 року, зі змістом якого ознайомлений.

- підтверджую, що надана мною електронна версія роботи є остаточною і готовою до перевірки;
- згодна на перевірку моєї роботи на відповідність критеріям академічної доброчесності, у будь-який спосіб, у тому числі порівняння змісту роботи та формування звіту подібності за допомогою електронної системи Unichек.
- даю згоду на архівування моєї роботи в репозитаріях та базах даних університету для порівняння цієї та майбутніх робіт.

АНОТАЦІЯ

магістерської роботи

Тема: «Перебудова» та «гласність» крізь призму історії понять».

Автор: студент 2-го р. н. другого (магістерського) рівня вищої освіти, спеціальності 032 «Історія та археологія» освітньо-наукової програми «Історія».

Науковий керівник: Шліхта Наталя Василівна, PhD, кандидат історичних наук, професор.

Захищена: «___» _____ 2023 року.

Короткий зміст роботи:

Робота присвячена дослідженню історії понять «перебудова» та «гласність»: їхньому виникненню, формуванню та функціонуванню в офіційному радянському політичному дискурсі, а також семантичній еволюції. За допомогою методології історії понять прослідковується зв'язок між змінами змістового наповнення понять «перебудова» та «гласність» та суспільно-політичними реаліями. Дослідження ґрунтується на аналізі політичної риторики радянського партійного керівництва, яку зафіксовано у матеріалах з'їздів, пленумів, конференцій, публічних виступів представників партійної еліти тощо.

Зміст

Вступ	5
Розділ I. Історія понять та її місце у дослідженнях Перебудови	7
1.1. Історія понять як інструмент історичного аналізу	7
1.2. Історія понять в історіографії про Перебудову	12
Розділ 2. «Перебудова»: історія поняття	24
2.1. «Перебудова» у політичному дискурсі до 1985 року	25
2.2. «Перебудова» у політичному дискурсі після 1985 року	29
Розділ 3. «Гласність»: історія поняття	40
3.1. «Гласність» у політичному дискурсі до 1985 року	40
3.2. «Гласність» у політичному дискурсі після 1985 року	44
Висновки	52
Список використаних джерел і літератури	54

ВСТУП

Актуальність даної роботи зумовлена тим, що серед численних історичних праць про період Перебудови фактично відсутні ті, які досліджують основні його поняття. Наслідком перебування цієї теми поза фокусом уваги істориків стало породження численних дискусій про зміст і значення основних понять доби: «перебудова» і «гласність». Сучасні уявлення про них є мереживом, в якому сплетені воєдино різні семантичні нитки, що насправді мають відмінне походження та обставини виникнення.

Використаний у роботі підхід до дослідження Перебудови через історію понять також відкриває можливість глибшого розуміння суспільно-політичних змін, які мали місце у СРСР у другій половині 1980-х – на початку 1990-х років.

Мета роботи полягає в аналізі функціонування та трансформації понять «перебудова» та «гласність» у радянському офіційному політичному дискурсі 1985-1991 років.

З поставленої мети випливають такі **завдання**:

- Охарактеризувати методологію історії понять та практику її застосування в історичних дослідженнях періоду Перебудови;
- Визначити змістове наповнення поняття «перебудова» та практику його вживання радянськими вищими партійними діячами;
- Визначити змістове наповнення поняття «гласність» та практику його вживання «реформаторами» в добу Перебудови.

Об'єктом дослідження є політична риторика радянського партійного керівництва.

Предметом дослідження є становлення понять «перебудова» та «гласність» в офіційному політичному дискурсі керівництва, передовсім доби Перебудови.

В основі **методологічної бази** дослідження лежать загальнонаукові методи аналізу та синтезу, метод критичного аналізу джерел та методологія історії понять. Зокрема, методи синхронного та діахронного аналізу.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період з 1985 по 1991 рр. Нижня хронологічна межа обумовлена приходом до влади Михайла Горбачова та загальноприйнятим в історіографії сприйняттям 1985 року як початку періоду Перебудови в історії СРСР. Вибір верхньої хронологічної межі, у свою чергу, зумовлений розпадом СРСР.

Історіографія проблеми. Історичні дослідження, що безпосередньо присвячені розгляду понять «перебудова» та «гласність» відсутні. Це різко контрастує з високою дослідницькою увагою до періоду Перебудови загалом. Тим не менше, застосування методів історії понять знайшло своє місце в дослідженнях різних аспектів, що стосуються Перебудови. Зокрема, у наукових доробках Олексія Юрчака, Роберта Вільяма Девіса, Тимура Атнашева, Ненсі Ріс, Володимира Тарасова та інших. Детальний огляд історіографії з досліджуваного питання представлено у Розділі 1 даної роботи.

Джерельну базу роботи складають так звані «неповторювані джерела». До таких джерел належать: опубліковані матеріали партійних з'їздів, пленумів, конференцій, нарад, засідань, тексти промов та виступів вищих радянських партійних діячів тощо. Обґрунтування використання саме такого типу джерел надано у Розділі 2 нашого дослідження.

Структура роботи зумовлена її метою та дослідницькими завданнями. Робота складається з трьох розділів, що діляться на підрозділи, висновків, списку використаних джерел і літератури. У першому розділі мова йде про методологію історії понять та її місце в дослідженнях Перебудови. У другому розділі розглядається виникнення та трансформація поняття «перебудова» в політичній риторичі радянського партійного керівництва. Третій розділ дипломної роботи присвячено аналізу виникнення та трансформації поняття «гласність».

Розділ I. Історія понять та її місце у дослідженнях Перебудови

1.1. Історія понять як інструмент історичного аналізу

У 1960-70-х роках на хвилі «лінгвістичного повороту» в історіографії творяться нові підходи і дисципліни, покликані урізноманітнити інструментарій історика для дослідження минулого. До найпомітніших з них можна зарахувати історію понять — дисципліну, що досліджує зародження та розвиток понять, їхню семантичну структуру та її зміни.

За словами польського історика Войцеха Вжосека, минуле неодмінно перетворюється на об'єкт антропоморфізації, оскільки лежить у площині вивчення історії — науки, яка репрезентує певну окреслену культуру. Історик виступає у ролі суб'єкта антропоморфізації, що наділяє об'єкт (досліджувану подію/людину/явище минулого) антропоморфізованими категоріями власного бачення. Відтак історія стає інструментом культурного приписування, за якого досліджувана культура наділяється елементами культури, що досліджує¹.

У цьому контексті запобіжником може виступати ретельне вивчення різноманітних категорій минулого. У праці «Історія — Культура — Метафора» Вжосек розглядає вживання поняття «революція» в якості метафори. Автор прописує як це поняття обростало новими семантичними шарами в залежності від контексту, поступово стаючи придатним для опису соціальних явищ².

Історія понять має тісний зв'язок з герменевтикою — давно відомим у філософії та інших науках напрямком, завданням якого є тлумачення текстів. Однак, як справедливо зазначає Наталя Яковенко, історична герменевтика стала важливим знаряддям істориків починаючи з 1970-х років, коли «пізнання минулого почали сприймати як “діалог з Іншим”»³.

Історія понять як дисципліна має різні напрямки. Всі вони виокремилися завдяки «лінгвістичному повороту», розвитку філософської герменевтики та

¹ Вжосек В. Історія – Культура – Метафора. Постановня неklasичної історіографії. Про історичне мислення / пер. з пол. В. Саган та ін. Київ, 2012. С. 46-47.

² Там само. С. 67-73.

³ Яковенко Н. Вступ до історії. Київ, 2007. С. 240-241.

історичної семантики. На цьому тлі історики критикували та відмовлялися від запропонованої Артуром Лавджоєм методології історії ідей. У праці «Археологія знання» (1969) Мішель Фуко зауважив, що зв'язок історії ідей з традиційною формою історичного аналізу пролягає через три її великі теми — походження, безперервність, підсумування⁴. Анахронізм та непластичність такого підходу бентежила дослідників, яких дедалі більше цікавив не аналіз інформації, що передається завдяки мові, а сама мова в її власному обсязі. Фуко дотепно зазначав, що звертається до мови не як до документу, а радше як до пам'ятника⁵.

Повертаючись до історії понять, зазначимо, що серед тих її підходів, які можна вважати як хронологічно найранішими, так і найвпливовішими дослідники зазвичай виділяють два — Кембриджська школа та *Begriffsgeschichte*.

Кембриджська школа історії понять дістала свою назву завдяки дослідникам, пов'язаним з Кембриджським університетом — Квентіну Скіннеру та Джону Пококу. Досліджуючи політичні поняття, вони звертали увагу на контекст і вивчали його вплив на смисли, що закладалися в поняття. Слід зауважити, що для Скіннера та Покока йдеться саме про лінгвістичний контекстуалізм — полемічну ситуацію навколо того чи іншого політичного поняття у конкретний момент часу, сукупність усіх смислових структур та відтінків поняття⁶. Як зазначають дослідники, саме з цієї причини Скіннер та Покок у своїх працях розглядали не лише тексти «ключових» політичних філософів певної епохи, але й брали до уваги тексти інших тогочасних авторів з метою визначити домінантні риторичні формули та стратегії⁷.

⁴ Фуко М. Археологія знання. Київ, 2003. С. 217-218.

⁵ Там само. С. 219.

⁶ Атнашев Т., Велижев А. Кембриджская школа: история и метод. *Кембриджская школа: теория и практика интеллектуальной истории*. Москва, 2018. С. 7-52.

⁷ Там само.

Квентін Скіннер розглядає мову як «структурний детермінант людських дій»⁸, а політичні поняття вивчає шляхом занурення їх в історичний контекст паралельних висловлювань, які всі сукупно склали дискурс⁹. Він та його учні досліджують мовленнєвий акт як взаємодію індивідуальної позиції мовця та структурних властивостей мови¹⁰. Дослідницькі підходи Кембриджської школи пов'язані, перш за все, з «лінгвістичним поворотом» у філософії, що хронологічно випередив історичний. Наслідком цього повороту стало сприйняття мови не лише як інструменту віддзеркалення реальності, але і її співтворця¹¹.

Особливістю німецького підходу (*Begriffsgeschichte*) є тісна взаємодія історії понять та соціальної історії, при якій вивчення поняття прокладає шлях до розуміння того чи іншого соціального явища чи процесу¹². Такий підхід народився з критики анахронічного використання соціальних та політичних понять, а також з критики історії ідей, яка розглядає ідеї як щось знерухомлене, змістовно застигле¹³. Один із основоположників німецької школи історії понять Райнгард Козеллек підкреслював, що *Begriffsgeschichte* є «спеціальним методом критики джерел, який насамперед спрямований на дослідження соціально чи політично релевантних термінів і центральних категорій соціального чи політичного змісту»¹⁴.

У праці «Минуле майбутнє. Про семантику історичного процесу» (1979) Козеллек посилався на класичний лінгвістичний трикутник: слово — поняття — предмет. Він зауважував, що слово перетворюється на поняття лише тоді коли обростає множинністю лексичних смислів. Поняття ж, за влучним

⁸ Edling M., Mörkenstam U. Quentin Skinner: From Historian of Ideas to Political Scientist. *Scandinavian Political Studies*. 1995. № 2. P. 122.

⁹ Gordon P. What is Intellectual History? URL: <https://ces.fas.harvard.edu/uploads/files/Reports-Articles/What-is-Intellectual-History-Essay-by-Peter-Gordon.pdf> (дата звернення: 30.04.2023).

¹⁰ Edling M., Mörkenstam U. Quentin Skinner: From Historian of Ideas to Political Scientist. P. 120.

¹¹ Колесник І. Глобальна історія. Історія понять. Київ, 2019. С. 28.

¹² Колесник І. Українська історіографія. Концептуальна історія. Київ, 2013. С. 13.

¹³ Козеллек Р. Минуле майбутнє. Про семантику історичного часу. Київ, 2005. С. 120-121.

¹⁴ Там само. С. 120.

виразом Козеллека, «приречене на багатозначність», але при цьому воно може залишатися чітким¹⁵. Також слід зауважити, що поняття не просто вбирають у себе політичні і соціальні віддзеркалення дійсності, але й мають семантичний потенціал до формування цієї дійсності. Таким чином, досліджуючи поняття, історик може віднайти ті дані, які «залишаються поза полем зору в процесі аналізу речей та явищ»¹⁶.

В одній зі своїх доповідей Козеллек зауважує, що терміни «історія» та «держава» у Німеччині набули свого сучасного значення впродовж 30 останніх років XVIII століття, швидко й неочікувано витіснивши попередній зміст, який формувався упродовж століть. Через вивчення історії цих понять можна глибинно зрозуміти соціальний контекст, який в них відображався. Для демонстрації взаємозалежності соціального контексту і значення певного поняття Козеллек наводить приклад Франції, де через кардинально іншу соціальну реальність сучасний зміст поняття «держава» був закладений вже у XVII столітті. Водночас французький термін «*histoire*» («історія») ніколи семантично не дорівнював німецькому терміну «*Geschichte*» («історія»)¹⁷.

Усі соціальні та політичні поняття він пропонує поділити на 3 категорії:

а) традиційні поняття. До них належить, наприклад, чимало понять з античної політичної філософії, які хоч і зазнали семантичних змін, однак є цілком актуальними і для вжитку у сучасних суспільно-політичних умовах (наприклад, поняття «демократія»);

б) поняття, що впродовж історії кардинально змінили свій зміст і відтворення першозакладеного можливе лише при ретельному історичному аналізі (сюди відносяться такі поняття як «історія», «клас», «громадянське суспільство»);

¹⁵ Козеллек Р. Минуте майбутнє. Про семантику історичного часу. Київ, 2005. С. 124-126.

¹⁶ Там само. С. 126.

¹⁷ Козеллек Р. К вопросу о темпоральных структурах в историческом развитии понятий. *История понятий, история дискурса, история менталитета*. Москва, 2010. С. 31.

в) неологізми. Тобто поняття, що з'явилися порівняно нещодавно як реакція на певні політичні чи соціальні події («марксизм», «фашизм»)¹⁸.

Козеллек також виділяє три типи текстів, що їх історія понять може розглядати в якості джерел. Кожен з цих типів різниться за своєю темпоральністю:

а) «неповторювані» джерела, тобто такі, які за основну функцію мають відображення конкретної події у реальності, а у подальшому приречені на забуття (газети, журнали, листи, доповіді тощо);

б) джерела з багат шаровою темпоральністю, аналізуючи які дослідник може прослідкувати поступове нашарування семантики поняття (енциклопедії, словники, довідники);

в) незмінювані джерела. До цієї категорії Козеллек зараховує «класичні тексти», які не підлаштовуються під часові зміни та не оновлюють свій сенс¹⁹.

В основу *Begriffsgeschichte* покладено синхронічний та діахронічний аналіз мови. Самі ці терміни були виокремлені та розвинуті швейцарським лінгвістом Фердинаном де Сосюром у його найвідомішій праці «Курс загальної лінгвістики» (1916). У ній він вводить поняття «синхронічної» та «діахронічної лінгвістики», де синхронічним є все, що стосується «статичного аспекту» лінгвістики, а діахронічним — усе, що стосується еволюції лінгвістики²⁰.

Фердинан де Сосюр безперечно визнавав зв'язок між мовою та історією, а також підкреслював їхній вплив один на одного²¹. Він зазначав, що синхронічний зріз мови є проекцією відношення історичної реальності і стану мови у конкретний момент²². Для пояснення ж діахронічного зрізу мови вдаємося до іншого наведеного ним порівняння: поперечний зріз (діахронічний) стебла рослини показує розташування всіх її волокон на певній

¹⁸ Козеллек Р. *Минуле майбутнє. Про семантику історичного часу*. Київ, 2005. С. 123.

¹⁹ Козеллек Р. К вопросу о темпоральных структурах в историческом развитии понятий. *История понятий, история дискурса, история менталитета*. Москва, 2010. С. 31-33.

²⁰ Сосюр Ф. де. *Курс загальної лінгвістики*. Київ, 1998. С. 105.

²¹ Там само. С. 34.

²² Там само. С. 112.

площині та складну систему відношень між ними, коли повздовжній (синхронічний) зріз стебла тієї ж рослини здатен повідомити досліднику лише про самі волокна, з яких вона складається²³.

За визначенням Козеллека, предметом *Begriffsgeschichte* є, перш за все, діахронічний аналіз понять²⁴. За його словами, саме діахронія здатна виявити «сталість та дієвість соціального чи політичного поняття й кореспондуючих із ними структур»²⁵. Водночас, Кембриджська школа історії понять більшою мірою вдається саме до синхронічного аналізу.

З огляду на предмет даного дослідження, ми вдаємося до використання методології саме *Begriffsgeschichte*. Однак, у наступному підрозділі ми спробуємо відшукати ознаки використання будь-якого з вищезгаданих підходів в історіографії, що стосується періоду Перебудови.

1.2. Історія понять в історіографії про Перебудову

Англомовна історіографія періоду Перебудови є найбільш методологічно різноманітною. Вочевидь найбільший інтерес дослідників викликають причини та хроніки розпаду Радянського Союзу, а також постать останнього генсека та першого Президента СРСР Михайла Горбачова.

Останньому присвячена фундаментальна праця американського дослідника Вільяма Таубмана «Горбачов. Його життя та час» (2017). У ній автор змальовує життєвий шлях Горбачова, описані ним в мемуарах та особистих інтерв'ю з дослідником, мотивації до реформування радянської системи, його конкретні політичні кроки тощо. Праця є доволі вичерпною біографістикою, і, в тому числі, через це вона не має на меті дослідження історії понять «перебудова» та «гласність», натомість лише горбачовське сприйняття цих концептів під час його перебування при владі та після.

²³ Сосюр Ф. де. Курс загальної лінгвістики. Київ, 1998. С. 112-113.

²⁴ Бёдекер Х. Э. Размышление о методе истории. *История понятий, история дискурса, история менталитета*. Москва, 2010. С. 34.

²⁵ Козеллек Р. Минуте майбутне. Про семантику історичного часу. Київ, 2005. С. 122.

Рефреном цієї праці є спроба відповісти на тезу самого Горбачова, винесену у назву вступу — «Горбачова важко зрозуміти»²⁶.

Загалом, західних дослідників найбільше цікавлять відповідь на питання чому Горбачов взагалі вдався до реформ. Як зазначав Стівен Коткін, попри маркування Горбачовим Перебудови як «термінової необхідності», його попередники успішно ігнорували відставання від США і нижчий рівень життя, ніж у країн по іншу сторону «Залізної завіси», мовляв і Горбачов міг просто продовжувати цю практику²⁷.

В англomовній історіографії розкривається безліч аспектів горбачовського періоду: гласність та становище засобів масової інформації²⁸, зміни у радянському правовому полі²⁹, політичні кроки радянського керівництва³⁰ тощо.

Частково з точки зору історії понять період Перебудови досліджує британський історик Роберт Вільям Девіс, який у своїй двотомній праці «Радянська історія в революції Горбачова» (1989) прослідковує зміни у розумінні самого поняття «історія» та контекстуальні зміни в історичних дебатах загалом³¹.

Також варто згадати працю антропологині Ненсі Ріс «Російські розмови. Культура та мовленнєве повсякдення в епоху перебудови» (1997). У ній аналізується повсякденна мова радянських громадян, в якій виражалися їхні надії, розчарування, погляди на оточуючу їх дійсність тощо. Через таке дослідження вона хоче визначити структурні елементи російської політичної

²⁶ Таубман У. Горбачев. Его жизнь и время. Москва, 2017. С. 16.

²⁷ Kotkin S. Armageddon Averted. The Soviet Collapse, 1970–2000. New York, 2001. P. 27.

²⁸ Див. наприклад: McNair B. Glasnost, Perestroika and the Soviet Media. London, 1991. 244 p.; Gibbs J. Gorbachev's Glasnost. The Soviet Media in the First Phase of Perestroika. College Station, 1999. 147 p.

²⁹ Див. наприклад: Huber R. T., Kelley L. D. Perestroika Era Politics: The New Soviet Legislature and Gorbachev's Political Reforms. Routledge, 1990. 256 p.

³⁰ Див. наприклад: Brown A. Seven years that changed the world: perestroika in perspective. New York, 2007. 384 p.

³¹ Davies R.W. Soviet History in the Gorbachev Revolution. Bloomington: Indiana University Press, 1989. 232 p.

культури³². За словами Ріс, вона вивчає «мовне поле», в якому культурні смисли і цінності з'являються, взаємодіють та зникають³³.

Ненсі Ріс оминає увагою історію поняття «перебудова». На початку праці вона лише дає примітку, що воно було сформульоване Горбачовим на квітневому пленумі ЦК КПРС 1985 року³⁴.

Важливий внесок у розуміння суспільних процесів, що мали місце у період Перебудови зробив американський історик російського походження Олексій Юрчак. Досліджуючи період «пізнього соціалізму» (початок 1950-х – середина 1980-х років), він намагається ідентифікувати що саме всередині радянського суспільства зробило його таким крихким та уможливило фактично миттєвий розпад СРСР. Для цього він, зокрема, аналізує ідеологічну, офіційну, повсякденну мови у Радянському Союзі, смисли, які в них вкладалися та їхні інтерпретації³⁵. Попри те, що Юрчак не досліджує безпосередньо Перебудову він робить вкрай важливі спостереження щодо неї. Так, на його думку, Горбачов зламав пануючий останні кілька десятиліть «авторитетний дискурс» — стандартизовану і повторювану форму ідеологічного дискурсу, для якої був характерним опис реальності за допомогою тих символічних форм, що насправді з нею більше не співвідносилися³⁶.

Горбачов порушив замкнуту логічну структуру авторитетного дискурсу. Юрчак вказує, що, наприклад, виступи попередників Горбачова будувалися за схемою: «констатація недоліків — пропозиція старих методів їхнього вирішення — заклик користуватися цими методами жвавіше та ефективніше». Горбачов же натомість ставив запитання про те як змінити поточну ситуацію та чому заходи, що раніше вживалися, виявилися не ефективними. Також

³² Ріс Н. «Русские разговоры»: Культура и речевая повседневность эпохи перестройки. Москва, 2005. С. 49.

³³ Там само. С. 53.

³⁴ Там само. С. 48.

³⁵ Юрчак А. Это было навсегда, пока не кончилось. Последнее советское поколение. Москва, 2014. С. 36.

³⁶ Там само. С. 90-91.

Горбачов давав зрозуміти, що відповіді на ці запитання йому та партії невідомі³⁷.

За Юрчаком, поруч із надломом авторитетного дискурсу відродився так званий метадискурс, що став «голосом зовнішнього редактора» офіційної ідеології³⁸. Хоч цей метадискурс на початку Перебудови був підтриманий владою, пізніше саме він призвів до підриву авторитетного дискурсу та втрати Леніним та партією ролі «провідних організуючих концепцій радянського символічного порядку»³⁹. Показовим і важливим в контексті даного дослідження є зауваження Юрчака про те, що спроба партії повернутися до ленінських принципів та реанімувати Перебудову за рахунок апеляцій до постаті Леніна була приреченою на провал, адже крах авторитетного дискурсу означав не лише втрату партією своєї легітимності, але й втрату її Леніним⁴⁰.

Російська історіографія про Перебудову представлена ширшою номенклатурою наукових досліджень. Не в останню чергу це пояснюється діяльністю «Горбачов-Фонда»⁴¹, на базі якого систематично публікуються дослідження Перебудови. Найпомітнішим проектом Фонду є «Горбачовські читання» — збірники статей, матеріалів конференцій та архівних матеріалів⁴². Також варто згадати збірник «Перебудова: 20 років потому» (2005), в який увійшли тези дискусії, присвяченій 20-річному ювілею Перебудови⁴³. Серед публікацій «Горбачов-Фонду» нам не вдалося знайти таких, що методологічно стосуються історії понять або ставлять собі за мету дослідити еволюцію понять «перебудова» та «гласність».

³⁷ Юрчак А. Это было навсегда, пока не кончилось. Последнее советское поколение. Москва, 2014. С. 572-573.

³⁸ Там само.

³⁹ Там само. С. 574 - 577.

⁴⁰ Там само. С. 578-579.

⁴¹ Заснований Михайлом Горбачовим у грудні 1991 року для проведення досліджень актуальних соціальних, політичних та економічних проблем російської та світової історії.

⁴² Див. наприклад: Горбачевские чтения. Отвечая на вызов времени: внешняя политика Перестройки Гласность и реформы в России: оценки, мифы, факты. Вып. 8. Москва, 2011. С. 168; Горбачевские чтения. 1989 год в российской и мировой истории. Первый съезд народных депутатов СССР: 20 лет спустя. 1989–2009: Пути Европы. Вып. 7. Москва, 2010. С. 234.

⁴³ Перестройка: Двадцать лет спустя / сост. В.И.Толстых. Москва, 2005. 232 с.

Найпомітнішим російським дослідником Перебудови, який вивчає період кризь призму історії понять, є Тимур Атнашев. Він є послідовником підходів Кембриджської школи та разом із філологом Михайлом Велижовим укладачем великого збірника «Кембриджська школа: історія та метод» (2018)⁴⁴.

Атнашев у своїх роботах досліджує різні аспекти пізньорадянського лексичного та політичного дискурсів. Так, на основі аналізу політичної риторики він виділяє «консервативний поворот», що хронологічно припадає на 1989 рік. Він зазначає, що наприкінці 1989 року офіційна політична риторика в СРСР набула певних «антиполітичних» рис, що виражалися у відмові від суб'єктності в історії. Цю рису, застосуючи термінологію Джона Покока, можна охарактеризувати як «момент анти-Макіавеллі»⁴⁵. Якщо у 1988 році найгучніші ритори Перебудови висловлювали бачення змін, що можливі завдяки «вільній людській і суспільній волі», то вже роком потому, реанімувавши марксистське поняття «природньо-історичності», панівним став імператив про необхідність підпорядкування історії, покору перед плином. Це, як зазначає Атнашев, означало суспільну відмову від спроб формувати її хід⁴⁶. Така риторика мала би сприяти поширенню мітигації «революційної ломки та політичного насилля» серед радянського суспільства⁴⁷.

В іншому дослідженні Атнашев фокусується на початковому періоді «перебудовної» політичної дискусії, пишучи про новий словник ідіом, що був складений ключовими публіцистами періоду впродовж 1987 року. На його думку, головною новизною у політичній риториці цього періоду стало

⁴⁴ Атнашев Т., Велижев А. Кембриджская школа: история и метод. *Кембриджская школа: теория и практика интеллектуальной истории*. Москва, 2018. С. 7–52.

⁴⁵ Атнашев Т. Утопический консерватизм в эпоху поздней Перестройки: отпуская вожжи истории *Социология Власти*. 2017. № 2. С. 16.

⁴⁶ Там само. С. 17.

⁴⁷ Там само. С. 20.

відкриття поняття «свободи вибору», яке почало існувати у тісній прив'язці до ідіоми «історичний шлях»⁴⁸.

Наукові праці Атнашева є яскравим прикладом роботи з лінгвістичним контекстуалізмом при дослідженні політичних концепцій та понять.

Історія понять знаходить застосування й у доволі оригінальних дослідженнях, як от у статті Анни Дьомкіної, в якій вивчається співвідношення між діалектикою у політичних маніфестах, публіцистичних статтях періоду Перебудови з одного боку, та у написаних у той самий час фантастичних повістях і розповідях⁴⁹.

Перспективність застосування методології історії понять до досліджень суспільно-політичних змін періоду Перебудови доводиться й наявністю щедрого «перебудовного» словника, який наповнений поняттями, що найчастіше навіть не належали до контексту інших періодів радянської історії. У 1992 році було видано «Словник перебудови»⁵⁰, у 1997 році словник-довідник «Нові слова та значення»⁵¹, а у 1998 «Тлумачний словник російської мови кінця ХХ століття»⁵².

В українській історіографії практично відсутні комплексні дослідження періоду Перебудови. Найчастіше у вітчизняній історіографії про Перебудову говорять як про сприятливий період для формування та розвитку національних рухів у радянських республіках, переносячи дослідницький фокус на український контекст. Слід зауважити, що це є цілком виправданим, адже у другій половині 1980-х років український національний

⁴⁸ Атнашев Т. Исторический путь, выбор и альтернативы в политической мысли перестройки около 1988 года. «*Особый путь*»: от идеологии к методу». Москва, 2018. С. 190.

⁴⁹ Дёмкина А. Фантастический журнал как зеркало культурных изменений Перестройки (на примере «Сборника НФ» в 1983-1992 гг.). *Ветер перестройки 2021: сборник материалов первой Всероссийской научной конференции. Санкт-Петербург, 28–30 октября 2021 г.* Санкт-Петербург, 2022. С. 77.

⁵⁰ Словарь перестройки / ред. В. Максимова. Санкт-Петербург, 1992. 256 с.

⁵¹ Новые слова и значения. Словарь-справочник по материалам прессы 80-х годов / ред. Е. Левашов. Санкт-Петербург, 1997. 905 с.

⁵² Толковый словарь русского языка конца ХХ в. Языковые изменения / ред. Г. Складаревска. Санкт-Петербург, 1998. 700 с.

рух набув неабиякого розмаху, і зрештою став одним з ключових чинників здобуття Україною незалежності у 1991 році.

Серед наукових досліджень вітчизняних істориків, що претендують на ґрунтовний аналіз Перебудови можемо виділити праці Віктора Даниленка⁵³, Олександра Бойка⁵⁴ та Володимира Тарасова⁵⁵. Перші дві стосуються розгляду політичних, суспільних та культурних подій та явищ, що мали місце у добу Перебудови, а третя досліджує історіографію про Перебудову.

Праці Даниленка «Україна в 1985-1991 рр.: остання глава радянської історії» (2018) та Бойка «Нариси з новітньої історії України (1985-1991 р.р.)» (2004) подібні за своєю структурою та підходять до розкриття періоду за класичною схемою: «Передумови — політична активізація суспільства — національне відродження — розпад СРСР та здобуття Україною незалежності». Назви праць обидвох авторів наштовхують на думку, що Перебудова розглядатиметься крізь призму національної історії. Обидва історики визначають цей період «виключно важливим в історії України»⁵⁶ та таким, аналіз якого дозволить не повторити помилок у «практиці сучасного державотворчого процесу»⁵⁷.

Олександр Бойко заявляє, що сутність поняття «перебудова» знаходилося у постійній трансформації впродовж 1985-1991 років, однак дане спостереження не спонукає автора до дослідження історії самого поняття та суспільних змін через неї⁵⁸. Натомість, він виділяє вісім найпоширеніших дослідницьких підходів до оцінки Перебудови, зауважуючи, що жоден з них самостійно не здатен пояснити сутність явища, адже базується на певному

⁵³ Даниленко В. Україна в 1985-1991 рр.: остання глава радянської історії. Київ, 2018. 278 с.

⁵⁴ Бойко О. Нариси з новітньої історії України (1985-1991 р.р.): навчальний посібник. Київ, 2004. 357 с.

⁵⁵ Тарасов В. Образ перебудови (1985-1991) в сучасній історіографії: проблема термінології та інтерпретації. Харків, 2016. 120 с.

⁵⁶ Даниленко В. Україна в 1985-1991 рр. С. 4.

⁵⁷ Бойко О. Нариси з новітньої історії України (1985-1991 р.р.). С. 6.

⁵⁸ Там само. С. 18.

факторі з політичної, економічної, моральної чи іншої сфери⁵⁹. У своїй праці він намагається синтезувати наведені ним підходи.

У контексті нашого дослідження важливо зазначити, що, на переконання Бойка, відмінність дослідницьких визначень Перебудови спричинена саме різним поглядом на «основний першопоштовх перебудовчих змін»⁶⁰. Наведена думка унеможлиблює подальше застосування підходів історії понять і відслідковування трансформації самого поняття «перебудова», адже залишає за дослідником надмірну свободу у його інтерпретації без огляду на контекст його вживання та оригінальні смисли, закладені у досліджувану добу.

У праці Віктора Даниленка також не приділено уваги історії ключових понять горбачовського періоду. Однак, при визначенні «гласності» історик зазначає, що змістова рамка цього «суто радянського терміну» виявилася ширшою, аніж та про яку мислили її автори на початку⁶¹. Щоправда, він не зазначає чому вважає «гласність» саме радянським терміном, а також на основі яких джерел та підходів висновує про зміни його змістової рамки.

Дослідження Володимира Тарасова «Образ перебудови: (1985-1991) в сучасній історіографії: проблема термінології та інтерпретації» (2013) підіймає важливу проблему багатоголосся трактувань та методологічних суперечностей, що виникають в істориків при дослідженні Перебудови. Тарасов зазначає, що Перебудова слабо історіографічно осмислена, зокрема через відсутність практики роботи з її термінологічним апаратом⁶². Це, на думку автора, призводить до «різномаїття образів перебудови», яке при цьому не є результатом застосування нового дослідницького фокусу, а лише наслідком термінологічних та змістовних стереотипів⁶³.

⁵⁹ Бойко О. Нариси з новітньої історії України (1985-1991 р.р.): навчальний посібник. Київ, 2004. С. 22.

⁶⁰ Там само.

⁶¹ Даниленко В. Україна в 1985-1991 рр.: остання глава радянської історії. Київ, 2018. С. 81.

⁶² Тарасов В. Образ перебудови (1985-1991) в сучасній історіографії: проблема термінології та інтерпретації. Харків, 2016. С. 18.

⁶³ Там само. С. 21.

У роботі зауважується, що як поняття «перебудова», так і поняття «гласність» у суспільно-політичному лексиконі з'являються вперше ще у XIX столітті: «перебудова» — за правління Олександра II⁶⁴, а «гласність» — у контексті реформ Михайла Сперанського під час правління Олександра I⁶⁵. Тарасов намагається детальніше прослідкувати етимологію та розвиток поняття «гласність», справедливо зауважуючи, що визначення змісту горбачовської «гласності» не має ототожнюватися з смисловим наповненням більш хронологічно ранніх «гласностей»⁶⁶.

Попри те, що дослідження Тарасова є здебільшого історіографічним, автор часто самотійно звертається до джерел для того, аби вказати на проблему розуміння ключових понять Перебудови. Так, він апелює до певних публічних виступів Михайла Горбачова, звертається до щоденників інших «архітекторів перебудови», партійних документів тощо. У своїй роботі Тарасов не заявляє про використання ним методології історії понять, адже його дослідницька задача полягала в іншому. Тим паче, точкові звернення автора до джерел з метою підтвердити ту чи іншу тезу про зміст певного поняття не можна вважати достатніми для дослідження із застосуванням методології історії понять. Однак, ми вважаємо, що Володимир Тарасов дуже слушно актуалізував гостру історіографічну проблему, що стосується періоду Перебудови, а також задав імпульс для пошуку нових підходів для подальших досліджень. На нашу думку, саме дослідження в рамках історії понять виглядає найперспективнішим у цьому контексті.

Увага Перебудові, безсумнівно, приділяється і в інших працях вітчизняних істориків, які не спрямовані на дослідження виключно цього періоду чи окремих притаманних йому явищ, а радше вписують згаданий період у ширший наратив. Наприклад, Станіслав Кульчицький у третьому томі своїй праці «Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його

⁶⁴ Тарасов В. Образ перебудови (1985-1991) в сучасній історіографії: проблема термінології та інтерпретації. Харків, 2016. С. 26.

⁶⁵ Там само. С. 39.

⁶⁶ Там само. С. 50-51.

народження до загибелі» (2013) приділяє понад 50 сторінок для опису подій 1985-1991 років. Походження поняття «перебудова» автор визначає у специфічний спосіб, заявляючи, що Горбачов під час квітневого пленуму ЦК КПРС у 1985 році випадково вжив слово «перебудова» у контексті удосконалення управління господарством, після чого «пропагандистський апарат підхопив» його для позначення політичного курсу нового генсека, а той змушений був це прийняти⁶⁷. Також, він називає «гласність» «першим елементом перебудови»⁶⁸, що у вищезгаданій праці Володимира Тарасова аргументовано названо стереотипом⁶⁹. Кульчицький згадує про те, що «гласність» має дорадянське походження, однак роздуми про термінологію не заходять далі констатування цього факту⁷⁰. Подібним чином згадує про цей факт у своїх нарисах і Ярослав Грицак⁷¹, а сам період Перебудови його цікавить виключно як тло для розвитку українського національного руху⁷².

У колективному нарисі «Україна в епіцентрі протистояння світових систем (1939— 1990)» (2021) про Перебудову найчастіше згадується в економічному ключі. Однак, в одній з глав за авторства вже згаданого Станіслава Кульчицького згадується, що «перебудова», за словами Горбачова, була революцією⁷³.

Доволі важливою для розуміння процесу конструювання різних понять радянської доби є праця Юрія Каганова «Конструювання «радянської людини» (1953-1991): українська версія» (2019). У ній автор демонструє обізнаність з історією понять, заявляючи, що її підхід є «найбільш придатним

⁶⁷ Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Київ, 2013. Т. 3. С. 290.

⁶⁸ Там само. С. 291.

⁶⁹ Тарасов В. Образ перебудови (1985-1991) в сучасній історіографії: проблема термінології та інтерпретації. Харків, 2016. С. 58-61.

⁷⁰ Кульчицький С. Червоний виклик. С. 291.

⁷¹ Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної нації XIX-XX століття. Київ, 2019. С. 111.

⁷² Там само. 537-558.

⁷³ Кульчицький С. Глашатаї національної ідентичності та суверенітету. *Україна в епіцентрі протистояння світових систем (1939— 1990)*. Київ, 2021. С. 497.

для вивчення наукових студій з історії пізньорадянського суспільства»⁷⁴. Він включає в свій історіографічний огляд терміни «homo sovieticus», «масова свідомість», «марксизм-ленінізм» тощо⁷⁵. Каганов робить спробу завдяки, у тому числі, історії понять поглянути на розвиток в академічному середовищі популярних термінів, що слугують для опису певних явищ радянської доби. Він пише, що мова Перебудови була для радянських людей чимось кардинально новим і нерегламентованим, однак не робить спроб дослідити розвиток самого терміну, а лише наводить приклади його використання у суспільстві⁷⁶.

Вітчизняні історичні дослідження подій «перебудови» найчастіше закуті у форму доволі невеликих статей у наукових журналах. Серед тих публікацій, де прослідковується інтерес до вивчення Перебудови через аналіз мови та притаманної періоду метафоричності, а також безпосередньо до історії самого терміну можна відзначити статті Олега Горенко⁷⁷, Станіслава Кульчицького⁷⁸, Олексія Толочка⁷⁹ та інших.

Таким чином, історія понять має на меті подолання анахронізмів, що виникають при вивченні минулого, а також дослідження різних суспільно-політичних явищ певного періоду завдяки ґрунтовному вивченню основних його понять та лінгвістичного контексту.

Періоду Перебудови присвячено чимало наукових праць, проте методологія історії понять знайшла своє застосування лише у поодиноких дослідженнях. Особливо гостро це відчувається при розгляді української

⁷⁴ Каганов Ю. Конструювання «радянської людини» (1953-1991): українська версія. Запоріжжя, 2019. С. 11.

⁷⁵ Там само.

⁷⁶ Там само. С. 261.

⁷⁷ Горенко О. Горбачовська «перебудова» в контексті проблеми стилю мислення. Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика. 2016. № 21. С. 40-48.

⁷⁸ Кульчицький С. Історичні передумови переростання перебудови в національну революцію (1989 - 1991 рр.). *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2000. № 5. С. 330-351.

⁷⁹ Толочко О.П. Перебудова як християнська ідея. *Філософська та соціологічна думка*. 1991. №12. С.3-13.

історіографії. Серед українських істориків існує усвідомлення необхідності детальнішого розбору основних понятійних категорій Перебудови, адже ігнорування цього питання неминуче призводить до творення історіографічних кліше та спрощень. Ба більше, недостатність належного вивчення понятійного апарату Перебудови тягне за собою нерозуміння глибинних та унікальних особливостей періоду.

Ми вважаємо перспективним погляд на Перебудову крізь призму історії понять, і у подальших розділах пропонуємо розглянути два основні поняття періоду — «перебудова» та «гласність».

Розділ 2. «Перебудова»: історія поняття

У нашому дослідженні ми розглядатимемо поняття «перебудова» та «гласність» на основі аналізу так званих «неповторюваних» джерел⁸⁰. Тобто, джерел, час створення яких співпадає з подіями, про які в них ідеться. До цього типу джерел можна зарахувати матеріали партійних з'їздів, пленумів, конференцій, нарад, засідань, тексти промов та виступів вищих партійних діячів тощо. Така вибірка зумовлена тим, що ці матеріали є концентратом актуальної відносно досліджуваного періоду політичної думки та мови ключових радянських партійців. А отже, на наше переконання, допомагають найчіткіше прослідкувати зміст понять «перебудова» та «гласність», і його зміни в офіційному радянському політичному дискурсі.

Також, у роботі ми послуговуємося «Словником перебудови», що був надрукований у 1992 році. Попри те, що дата публікації словника лежить поза межами хронологічних рамок даного дослідження, ми зараховуємо його до джерел. Це пояснюється тим, що укладачі словника, окрім визначення самих слів та понять, наводять також приклади їхнього вживання на основі популярних газет та журналів періоду Перебудови. Тож ми зрідка використовуватимемо наведені у словнику уривки з періодичних видань для додаткової ілюстрації тих чи інших тез. Варто зазначити, що періодичні видання, за Козеллеком, також належать до так званих «неповторюваних» джерел. Тим не менше, у даному дослідженні розгляду періодики не відводиться суттєвого місця, адже ми вважаємо самодостатнім аналіз змісту та смислових змін понять «перебудова» та «гласність» у радянському офіційному політичному дискурсі на основі матеріалів партійних з'їздів, засідань, пленумів, виступів ключових партійних діячів тощо.

Вже після розпаду СРСР з'явилися десятки мемуарів про Перебудову, левова частка яких була написана головними представниками епохи⁸¹.

⁸⁰ Козеллек Р. К вопросу о темпоральных структурах в историческом развитии понятий. *История понятий, история дискурса, история менталитета*. Москва, 2010. С. 31-33.

⁸¹ Див. наприклад: Горбачев М. Понять перестройку... Почему это важно сейчас. Москва, 2006. 400 с.; Його ж. Размышления о прошлом и будущем. Санкт-Петербург, 2002. 330 с.;

Враховуючи специфіку мемуарної літератури та прагнення історії понять подолати анахронізми, висновувати на її основі про значення поняття «перебудова» та його розвиток у радянський час ми вважаємо некоректним. Саме тому у даній роботі ми не послуговуємося мемуарами для вивчення понять «перебудова» та «гласність», однак періодично звертаємося до них, як до джерел, що містять у собі додаткову фактологічну інформацію про досліджуваний нами період. Також ми не вважаємо за необхідне аналізувати сучасний зміст понять «перебудова» та «гласність», оскільки дане дослідження фокусується лише на розвиткові цих понять у радянську добу з особливим фокусом на 1985-1991 роках.

2.1. «Перебудова» у політичному дискурсі до 1985 року

«Перебудову» навряд можна було б розглядати в якості політичного поняття, якби не те неоднорідне семантичне забарвлення, якого воно набуло у горбачовський період. Як згадувалося у попередньому розділі, поняття «перебудова» моментно з'являлося у політичній риториці часів Олександра II, однак закріпитися в ній воно не змогло⁸².

У політичній риториці більшовиків на початку ХХ ст. поняття «перебудови» не могло існувати. Послуговування таким поняттям протирічило б самій сутності Жовтневої революції 1917 року, адже їхнім наміром була не перебудова старого ладу, а побудова кардинально нового, що фактично протиставлявся попередньому.

Своє застосування слово «перебудова» знайшло лише як далеко не пріоритетний синонім до слів «зміна», «перереформатування», «оновлення». Так, у січні 1919 року Володимир Ленін писав голові Петроградської ради робітничих і солдатських депутатів Григорію Зінов'єву, щоб той провів

Яковлев А. Сумерки. Издание 2-е, дополненное и переработаное. Москва, 2005. 672 с.; Лукьянов А. Переворот мнимый и настоящий. Москва, 1993. 192 с.; Лигачёв Е. Перестройка: замыслы, результаты и поражения, уроки. Москва, 2005. 174 с.

⁸² Тарасов В. Образ перебудови (1985-1991) в сучасній історіографії: проблема термінології та інтерпретації. Харків, 2016. С. 26.

«перебудову» кадрового апарату ради⁸³. У січні ж 1922 року у своєму листі члену Наркомфіну Григорію Сокольникову Ленін писав, щоб той не займався «перебудовою бюджету», наголошуючи, що на часі не «перебудови та реорганізації», а практичні речі: підйом торгівлі та відновлення рубля⁸⁴.

Так само, не додаючи нових сенсів, зрідка послуговувався словом «перебудова» і Йосип Сталін. У промові на нараді господарників влітку 1931 року, Сталін закликав керівників різних галузей промисловості «перебудувати свою роботу відповідно до вимог нових обставин»⁸⁵. Цей заклик прозвучав на тлі визнання строкатості показників росту різних галузей радянської промисловості під час першої п'ятирічки.

У сталінський період «перебудовою» найчастіше позначалися зміни в способах управління певними галуззями, у пропагандистських підходах тощо. Так, на XVIII з'їзді ВКП(б) (1939) говорили про «перебудову пропагандистської роботи партії»⁸⁶, «перебудову планової роботи»⁸⁷, «організаційну перебудову земельних органів»⁸⁸ тощо.

Матеріали XIX з'їзду КПРС восени 1952 року не були опубліковані окремим друкованим виданням, однак після розпаду СРСР вийшов електронний збірник, що увібрав у себе низку безпосередньо пов'язаних зі з'їздом документів, доповідей, газетних публікацій тощо. У цих матеріалах слово «перебудова» вживається близько 20 разів⁸⁹. Слід зазначити, що у сталінську добу це слово вживається у тих конструкціях, що найчастіше позначають перехід від чогось, що перестало відповідати реаліям часу, до

⁸³ Лист В. Леніна Г. Зінов'єву від 10 січня 1919 року. URL: <https://leninism.su/works/89-tom-50/323-pisma-ynvar-fevral-1919.html> (дата звернення: 02.05.2023).

⁸⁴ Лист В. Леніна Г. Скольникову від 22 січня 1922 року. URL: <https://leninism.su/works/38-tom-54/226-letters-1-22.html> (дата звернення: 02.05.2023).

⁸⁵ Сталин И. Новая обстановка — новые задачи хозяйственного строительства // Сталин И. Сочинения. Москва, 1951. Т. 13. С. 78.

⁸⁶ XVIII съезд Всесоюзной Коммунистической партии (б). Стенографический отчет. Москва, 1939. С. 579.

⁸⁷ Там само. С. 665.

⁸⁸ Там само С. 415.

⁸⁹ XIX съезд ВКП(б) - КПСС (5–14 октября 1952 г.). Документы и материалы. URL: https://istmat.org/files/uploads/52189/19_sezd.pdf . (дата звернення: 02.05.2023).

чогось нового, що їм відповідає або відповідатиме. Також важливо зауважити, що про «перебудову» зазвичай згадується як про щось вже успішно завершене.

На знаковому в радянській історії ХХ з'їзді КПРС Микитою Хрущовим була ініційована ідеологічна ревізія нещодавнього минулого і прийнята низка реформаторських рішень, однак Хрущов не послуговувався терміном «перебудова» для їхнього опису. Слід зазначити, що у своїй промові на ХХ з'їзді Хрущов використав слово «перебудова» виключно в контексті опису реакції радянської армії на початок «Великої Вітчизняної Війни», адже та, постраждавши від сталінських чисток, змогла «не розгубитися, а перебудуватися»⁹⁰.

Водночас, на ХХ з'їзді радянські партійні діячі помітно активніше послуговувалися словом «перебудова» у порівнянні, наприклад, з попереднім та наступним з'їздами. Пожвавлення звернення до слова «перебудова» при описі трансформаційних процесів відбулося на тлі виникнення «реформаторського» дискурсу в радянській політиці та ідеології, а сам з'їзд цей дискурс символічно закріпив. У промовах та дискусіях партійців на з'їзді слово «перебудова» вживалося понад 50 разів, а його часова орієнтація була спрямована не лише в минуле і теперішнє, але й у майбутнє. Наприклад, йшлося про майбутню перебудову роботи комсомолу⁹¹, Союзу письменників⁹², Інституту історії⁹³, роботу учбових закладів⁹⁴ тощо. Ще однією помітною зміною є початок вживання слова у непригаманних йому раніше контекстах. Якщо у сталінську добу «перебудова» вживається здебільшого для опису змін у промисловості та кадровій політиці, то

⁹⁰ Речь Хрущева на ХХ съезде партии. 25 февраля 1956 года. URL: http://www.coldwar.ru/hrushev/cult_of_personality.php Відвідано 02.05.2023. (дата звернення: 02.05.2023).

⁹¹ ХХ съезд Коммунистической партии Советского Союза. Стенографический отчет. Москва, 1956. Т. 1. С. 564.

⁹² Там само. С. 585.

⁹³ Там само. С. 625.

⁹⁴ Там само. С. 84.

починаючи з ХХ з'їзду його застосовують також для позначення змін всього того, що має стосунок до сфери ідеології.

Важливо відзначити, що слово «реформа» радянські партійні діячі у той час помітно ігнорують, використовуючи його переважно для позначення сил, що є ворожими для радянської системи. Відтак, «реформізм» та «реформісти» протиставляються марксизму та марксистам⁹⁵, а саме слово «реформа» найчастіше звучить в контексті трансформацій, що мають місце поза межами СРСР⁹⁶.

ХХІ з'їзд КПРС у 1959 році був не набагато щедрішим на вживання слова «перебудова», ніж дев'ятнадцятий. Так, про «перебудову» говорилося щонайменше 29 разів⁹⁷, а смислове наповнення слова залишалось ідентичним.

Упродовж періоду перебування при владі Леоніда Брежнєва слово «перебудова» вживалося в аналогічних до вищеописаних контекстах. Наприклад, на ХХІV з'їзді ЦК КПРС (1971) Брежнєв говорив про «підйом культури села і перебудову сільського побуту»⁹⁸, Григорій Романов про «перебудову і розширення мережі професійно-технічних училищ»⁹⁹, Антанас Снечкус про «перебудову управління промисловістю»¹⁰⁰ тощо.

Напередодні приходу до влади Михайла Горбачова слово «перебудова» продовжувало періодично лунає з уст видних діячів періоду «застою». Наприклад, на квітневому пленумі ЦК КПРС 1984 року тодішній генсек Костянтин Черненко говорив про «перебудову навчального процесу» у школах¹⁰¹. Зауважимо, що у промові Черненка та постанові пленуму з'являються тези, які пізніше будуть підхоплені Горбачовим та оформлені ним

⁹⁵ ХХ съезд Коммунистической партии Советского Союза. Стенографический отчет. Москва, 1956. Т. 1. С. 39, 41.

⁹⁶ ХХ съезд Коммунистической партии Советского Союза. Стенографический отчет. Москва, 1956. Т. 1. С. 350, 506.

⁹⁷ Материалы внеочередного ХХІ съезда КПСС. Москва, 1959. 260 с.

⁹⁸ ХХІV съезд Коммунистической партии Советского Союза 30 марта – 9 апреля 1971 года. Стенографический отчет. Москва, 1971. Т. 1. С. 93.

⁹⁹ Там само. С. 168.

¹⁰⁰ Там само. С. 338.

¹⁰¹ Материалы Пленума Центрального Комитета КПСС 10 апреля 1984 года. Москва, 1984. С. 16.

в політику «перебудови». Найбільш ілюстративним прикладом є визнання Черненком необхідності залучення нових кадрів у партію та на ключові посади для ефективнішого проведення реформ, оскільки «кадри — золотий фонд партії та держави»¹⁰².

2.2. «Перебудова» у політичному дискурсі після 1985 року

За класичною історіографічною періодизацією, 11 березня 1985 року визначається як початок періоду Перебудови та гласності, позаяк на посаду генерального секретаря ЦК КПРС було обрано Михайла Горбачова. Тим не менше, варто усвідомлювати різницю між історіографічним термінами на позначення періоду перебування Горбачова при владі та реальним змістом, який наповнював ці поняття у той період.

Про «перебудову» Горбачов заговорив вже на пленумі ЦК КПРС 23 квітня 1985 року. У своїй промові він робив акцент на продовження та масштабування започаткованого Юрієм Андроповим економічного «прискорення», що, у першу чергу, стосувалося реформування науково-технічної галузі. Горбачов закликав до «прискорення науково-технічного прогресу», і на цьому тлі до «перебудови управління та планування» у межах галузі¹⁰³. Пізніше він також заявляв, що у зв'язку із «прискоренням» в технологічній та економічній галузях необхідно провести «перебудову РЕВу»¹⁰⁴.

У своїй промові на жовтневому пленумі ЦК КПРС 1985 року Горбачов вжив слово «перебудова» лише один раз, заявивши, що «структурна перебудова економіки» буде відбуватися швидшими темпами, ніж раніше¹⁰⁵.

¹⁰² Материалы Пленума Центрального Комитета КПСС 10 апреля 1984 года. Москва, 1984. С. 20.

¹⁰³ В Политбюро ЦК КПСС... По записям Анатолия Черняева, Вадима Медведева, Георгия Шахназарова (1985–1991). Издание 2-е, исправленное и дополненное. / сост. А. Черняев, А. Вебер, В. Медведев. Москва, 2008. С. 12.

¹⁰⁴ Там само. С. 18.

¹⁰⁵ Материалы Пленума Центрального Комитета КПСС 15 октября 1985 года. Москва, 1985. С. 11.

Слово «перебудова» на даному пленумі використовувалося як синонімічне до слів «розвиток»¹⁰⁶, «укріплення»¹⁰⁷ тощо.

До кінця 1985 року Горбачов послуговувався словом «перебудова» у схожих контекстах, що і його попередники, періодично замінюючи слово вищезгаданими синонімами. Важливий поступ відбувається у другій половині 1985 року, коли Горбачов та інші партійні реформатори почали дедалі частіше звертатися до проблеми оновлення партійних кадрів на різних рівнях. Так, у грудні 1985 року він зазначив, що «головне питання — перебудова кадрів», додавши, що проблеми «прискорення» виникають через невідповідність управлінських кадрів тогочасним економічним викликам: «Все через кадри. Вони наче лежачий камінь, під який і вода не тече»¹⁰⁸. На додачу, «архітектор перебудови» та приближена до Горбачова людина Олександр Яковлев у своєму виступі на зібранні Відділу пропаганди ЦК КПРС влітку 1985 року заявляв, що Відділ має «перебудувати свою роботу» у найближчі 2 роки. Мета такої «перебудови» також лежала в економічній площині, адже, за словами Яковлева, головним тогочасним завданням відділу було «переконати людей, що на роботі потрібно працювати! І тільки це!»¹⁰⁹.

Якщо на той час у контексті опису економічних реформ слово «перебудова» рівноправно використовується поряд з низкою інших слів на позначення бажаних змін, то при вживанні у контексті кадрового питання «перебудова» дедалі більше набирає ознак поняття. Яскравим прикладом є крилата фраза Горбачова: «Що таке перебудова? Свою справу робити чесно

¹⁰⁶ Материалы Пленума Центрального Комитета КПСС 15 октября 1985 года. Москва, 1985. С. 10.

¹⁰⁷ Там само. С. 11.

¹⁰⁸ В Политбюро ЦК КПСС... По записям Анатолия Черняева, Вадима Медведева, Георгия Шахназарова (1985–1991). Издание 2-е, исправленное и дополненное. / сост. А. Черняев, А. Вебер, В. Медведев. Москва, 2008. С. 19.

¹⁰⁹ Выступление А. Н. Яковлева на партийном собрании в Отделе пропаганды ЦК КПСС по вопросам партийного просвещения и экономического образования. 29.08.1985. URL: <http://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/1023305> (дата звернення: 18.04.2023).

— ось головна перебудова»¹¹⁰. Таким чином, «перебудова» почала бути не просто словом на позначення тих чи інших змінотворчих процесів, а самим позначуваням.

За спогадами Олександра Яковлева, ідея «перебудови» як масштабної програми змін назрівала у нього задовго до 1985 року, але сформувані її основні тези він зміг лише у грудні того року¹¹¹. У цих тезах Яковлев визначав основні складові «перебудови», зарахувавши до них, зокрема, ринкову економіку, демократію та гласність «із загальнодоступною інформацією» тощо¹¹². Зазначимо, що він фактично створює поняття «перебудови», яке самостійно та комплексно стає означати певну сукупність різних реформаторських процесів. За визнанням Яковлева, він тоді не став показувати ці тези Горбачову через побоювання щодо їхньої можливої радикальності. Тому він створив програмну записку «Імператив політичного розвитку», яка відображала основні його думки з м'якших ідейних та риторичних позицій. Саме її Яковлев зрештою передав Горбачову наприкінці грудня 1985 року¹¹³. У записці він писав про «перебудову» не як про поняття, що покликане дати назву запропонованому комплексу реформаторських заходів, а як про слово, що відображає лише їхній змінний характер. Так, Яковлев у записці підсумував, що реалізація запропонованого ним бачення змін стане «революційною перебудовою історичного характеру»¹¹⁴.

XXVII з'їзді КПРС, що відбувся у лютому-березні 1986 року, не запропонував суттєвих змін у використанні слова «перебудова». Сам Горбачов

¹¹⁰ Горбачёв - "Что такое Перестройка? Своё дело делай честно". 1985. URL: https://www.youtube.com/watch?v=tCJcuAYwxM&ab_channel=videohroniki (дата звернення: 18.04.2023).

¹¹¹ Яковлев А. Сумерки. Издание 2-е, дополненное и переработаное. Москва, 2005. С. 9.

¹¹² Тезисы А. Н. Яковлева об основных слагаемых перестройки. Декабрь 1986. URL: <https://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/1023389> (дата звернення: 18.04.2023).

¹¹³ Яковлев А. Сумерки. С. 9.

¹¹⁴ Записка А. Н. Яковлева М. С. Горбачеву «Императив политического развития» о необходимости всестороннего реформирования советского общества. Конец декабря 1985 года. URL: <https://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/1023329> (дата звернення: 18.04.2023).

усе ще говорив про «технологічну перебудову виробництва»¹¹⁵, «перебудову роботи галузевих міністерств і центральних економічних відомств»¹¹⁶, «суттєву перебудову в соціальній структурі»¹¹⁷ тощо. Тобто, він все ще вживав це слово у контекстах, де воно не могло існувати самостійно, натомість обов'язково вимагаючи уточнюючих слів навколо.

Текст резолюції, прийнятої за підсумками з'їзду, підтверджує наш висновок, адже у ньому не йдеться про «перебудову» як про «справу» чи самостійну реформаторську політику, а лише як про зміну чи «удосконалення»¹¹⁸ в дуже конкретних галузях.

«Перебудова» перетворюється на поняття приблизно у той же час, коли її починає супроводжувати в офіційному політичному дискурсі метафора «революції». Вперше це відбувається всередині 1986 року. Тоді у червні на нараді Горбачова із секретарями та завідділами ЦК було сказано, що перебудова — це революція в «усій надбудові»¹¹⁹, яка тільки розпочинається¹²⁰. На цій же нараді Яковлев зазначив, що у державі досі не з'явилося ні однієї статті на тему «що таке психологія перебудови»¹²¹.

Восени 1986 року радянські партійні діячі постійно говорять про «перебудову» як про самостійну категорію, сутність якої потрібно доносити не лише до радянських громадян, але й до «Заходу»¹²².

Наприкінці 1986 – на початку 1987 року поняттям «перебудови» користуються вже практично всі представники радянської політичної верхівки. На січневому пленумі ЦК КПРС 1987 року про «перебудову» йшлося

¹¹⁵ Материалы XXVII съезда Коммунистической партии Советского Союза. Москва, 1986. С. 13.

¹¹⁶ Там само. С. 35.

¹¹⁷ Там само. С. 73.

¹¹⁸ Материалы XXVII съезда Коммунистической партии Советского Союза. Москва, 1986. С. 104.

¹¹⁹ В Политбюро ЦК КПСС... По записям Анатолия Черняева, Вадима Медведева, Георгия Шахназарова (1985–1991). Издание 2-е, исправленное и дополненное. / сост. А. Черняев, А. Вебер, В. Медведев. Москва, 2008. С. 49.

¹²⁰ Там само. С. 51.

¹²¹ Там само.

¹²² Там само. С. 76.

як про масштабну реформаторську політику партії. Михайло Горбачов тоді виступив із доповіддю «Про перебудову і кадрову політику партії», в якій заявив, що «перебудову» безповоротно почато, і ця нова політика вже отримала широку підтримку серед населення¹²³. Сама назва горбачовської доповіді є промовистою, адже яскраво відображає перехід від формулювання «перебудова кадрів» до формулювання «перебудова і кадрова політика», в якому «перебудова» — самостійне та самодостатнє поняття. У постанові пленуму ЦК КПРС від 28 січня 1987 року говорилося, що кінцевою метою «перебудови» є «оновлення всіх сторін життя суспільства» та «надання соціалізму найсучасніших форм суспільної організації»¹²⁴.

Офіційне бачення Перебудови як революції було зафіксоване у доповіді Горбачова до 70-річчя Жовтневої Революції. Доповідь мала промовисту назву «Жовтень та перебудова: революція продовжується» та одразу ж вийшла друком. У ній Горбачов вже не просто характеризував перебудову як революцію, а й визначив конкретний зміст та завдання цієї революції: «теоретичне та практичне повне відновлення ленінської концепції соціалізму»¹²⁵. Таким чином «перебудова» отримує виражене спрямування у майбутнє.

Як вже згадувалося, поняття «революції» та «перебудови» вперше опинилися поруч у записці Яковлева «Імператив політичного розвитку», що була передана Горбачову наприкінці 1985 року.¹²⁶ Однак, на той час таке сполучення ще не стало частиною офіційного політичного дискурсу. Лише

¹²³ Материалы Пленума Центрального Комитета КПСС 27–28 января 1987 года. Москва, 1987. С. 5.

¹²⁴ Материалы Пленума Центрального Комитета КПСС 27–28 января 1987 года. Москва, 1987. С. 75.

¹²⁵ Горбачев М. Октябрь и перестройка: революция продолжается. Доклад на совместном торжественном заседании ЦК КПСС, Верховного Совета СССР и Верховного Совета РСФСР, посвященном 70-летию Великой Октябрьской социалистической революции, в Кремлевском Дворце съездов 2 ноября 1987 года. Москва, 1987. С. 31.

¹²⁶ Записка А. Н. Яковлева М. С. Горбачеву «Императив политического развития» о необходимости всестороннего реформирования советского общества. Конец декабря 1985 года. URL: <https://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/1023329> (дата звернення: 18.04.2023).

через півроку Горбачов починає наполегливо називати Перебудову революцією, що досить швидко підхоплюють інші партійці. Наприклад, на засіданнях Політбюро у 1987 році про «революційну перебудову» говорили Микола Рижков¹²⁷ та Гейдар Алієв¹²⁸, а на XIX партконференції ця теза лунала з уст Бориса Олійника¹²⁹, Сапармурата Ніязова¹³⁰, Юрія Квіцинського¹³¹ та багатьох інших делегатів. Євген Примаков під час свого виступу у 1988 році стверджував, що перебуваючи на шляху перебудови держава «здійснює революцію»¹³². А Гумер Усманов зауважував, що партія своєю діяльністю відроджує «революційний критичний дух як в оцінці минулого, так і в аналізі сучасних явищ»¹³³.

Слід зазначити, що ще до появи згаданої доповіді Горбачова, в апараті ЦК не всі поділяли таке порівняння. Так, Борис Єльцин в ході січневого пленуму 1987 року застерігав, що не варто порівнювати 1917 рік з 1985-1986 роками, оскільки Перебудова не тягне за собою зміну «суспільної формації». Тим не менше, він визнавав, що перебудова має «революційний характер» і рекомендував обмежитися цим виразом¹³⁴.

У ході XIX Всесоюзної конференції КПРС у червні-липні 1988 року практично всі делегати міркували про перебудову як про певний всеохоплюючий реформаторський процес. При цьому важко не помітити, що озвучуючи найрізноманітніші проблеми радянської суспільно-політичної та економічної дійсності учасники конференції практично не знаходили відповіді щодо їхнього вирішення у вже наявних політиках. Таким чином, результатом

¹²⁷ В Политбюро ЦК КПСС...По записям Анатолия Черняева, Вадима Медведева, Георгия Шахназарова (1985–1991). Издание 2-е, исправленное и дополненное. / сост. А. Черняев, А. Вебер, В. Медведев. Москва, 2008. С. 171.

¹²⁸ Там само. С. 254.

¹²⁹ XIX Всесоюзная конференция Коммунистической партии Советского Союза, 28 июня — 1 июля 1988 г. Стенографический отчёт в 2 томах. Москва, 1988. Т. 2. С. 32.

¹³⁰ Там само. С. 99.

¹³¹ Там само. С. 88.

¹³² Там само. С. 35.

¹³³ Там само. С. 65.

¹³⁴ В Политбюро ЦК КПСС...По записям Анатолия Черняева, Вадима Медведева, Георгия Шахназарова (1985–1991). Издание 2-е, исправленное и дополненное. / сост. А. Черняев, А. Вебер, В. Медведев. Москва, 2008. С. 125.

обговорення більшості проблем стало констатування невідповідності «справи перебудови» із існуючими інструментами вирішення наявних проблем. У зв'язку з цим далеко не поодинокими були створення спеціальних комісій, метою яких була підготовка проектів резолюцій, що фіксували б результати обговорення на конференції цілої низки проблемних питань та пропонували інструменти їхнього вирішення¹³⁵.

Вдалу ілюстрацію вищеописаної специфіки сприйняття та трактування Перебудови можна знайти у випущених опісля конференції тезах. Так, у них зазначалося, що «перебудова має на увазі усесторонній розвиток і максимальне використання інтелектуального, духовного потенціалу, що міститься в науці, освіті та культурі»¹³⁶, або ж що перебудова має «внутрішню силу позитивної дії на світ»¹³⁷. Така абстрактність вираження сутності Перебудови була породжена діалектичним її сприйняттям. У зв'язку з цим, до успіхів і досягнень Перебудови записувалися будь-які позитивні з точки зору партії суспільні та економічні явища. Водночас те, що партійному керівництву не подобалося маркувалося як «антиперебудовне». Так, у своїй промові Горбачов зазначав, що досягненням перебудови є активізація «росту громадських об'єднань, що відображають множинність суспільних інтересів»¹³⁸. Водночас перший секретар ЦК КП Азербайджану Абдул-Рахман Везіров заявляв, що ті, хто намагаються «підштовхнути людей на націоналістичні виступи» є представниками «антиперебудовних сил»¹³⁹.

У цьому контексті цікавою виглядає надрукована у газеті «Правда» у серпні 1989 року теза: «Сьогодні ми всі дружно клеймимо «сталінізм», «брежнєвізм», «антиперебудовні сили»¹⁴⁰. Таким чином «антиперебудовні

¹³⁵ XIX Всесоюзная конференция Коммунистической партии Советского Союза, 28 июня — 1 июля 1988 г. Стенографический отчет в 2 томах. Москва, 1988. Т. 2. С. 105–186.

¹³⁶ Тезисы Центрального Комитета КПСС к XIX Всесоюзной партийной конференции. Москва, 1988. С. 11.

¹³⁷ Там само. С. 27.

¹³⁸ XIX Всесоюзная конференция Коммунистической партии Советского Союза, 28 июня — 1 июля 1988 г.: Стенографический отчет в 2 томах. Москва, 1988. Т. 1. С. 74.

¹³⁹ Там само. С. 161.

¹⁴⁰ Словарь перестройки / ред. В. Максимов. Санкт-Петербург, 1992. С. 16.

сили» були поставлені в один ряд зі сталінізмом та брежнєвізмом, чим підкреслювалася небезпека, репресивність та відсталість позицій критиків Перебудови.

1 травня 1990 року на Красній площі у Москві відбувся багатотисячний мітинг, на якому масово проявилися антикомуністичні настрої. Відповіддю Горбачова на ці події було звинувачення на їхню адресу в тому, що вони «не є демократичними силами», адже начебто виступають проти Перебудови¹⁴¹. На останньому в історії Радянського Союзу, XXVIII з'їзді КПРС влітку 1990 року було заявлено, що КПРС є «партією перебудови». Окремо підкреслювалося, що партія не має на меті відродити «негідні амбіції на монополію під новими лозунгами»¹⁴².

Свою промову на XXVIII з'їзді КПРС Михайло Горбачов розпочав з того, що констатував роздоріжжя, на якому начебто перебувало радянське суспільство. Горбачов заявив, що «пристойне майбутнє» для держави можливе лише якщо суспільство піде шляхом Перебудови, але ж якщо переможуть «контрперебудовні сили», то на державу чекають «похмурі часи»¹⁴³. Письменник і член комісії із закордонних справ Ради національностей Верховної ради СРСР Чингіз Айтматов у своєму виступі акцентував, що Перебудова дає народу та державі останній історичний шанс, і він полягає у виборі свободи та гідності¹⁴⁴.

Ці приклади ілюструють, що в останні роки існування СРСР поняття «перебудова» в офіційному партійному дискурсі почало означати й прорадянськість, вірність державі та курсу її вже не єдиної, але все ж домінуючої партії. Таким чином, партія намагалася риторично монополізувати певні прогресивні цінності, підкреслюючи, що вони не

¹⁴¹ В Политбюро ЦК КПСС... По записам Анатолия Черняева, Вадима Медведева, Георгия Шахназарова (1985–1991). Издание 2-е, исправленное и дополненное. / сост. А. Черняев, А. Вебер, В. Медведев. Москва, 2008. С. 623.

¹⁴² Материалы XXVIII съезда Коммунистической партии Советского Союза, 2 – 13 июля 1990 г.: Стенографический отчет. Москва, 1990. Т. 1. С. 94.

¹⁴³ Там само. С. 55.

¹⁴⁴ Там само. С. 518-519.

можуть існувати поза Перебудовою, а отже й партією. У своїх мемуарах 2006 року «Зрозуміти перебудову...чому це важливо зараз» Горбачов застосував доволі показовий вираз на позначення тих, хто виступав за незалежність Росії — «радикальні демократи»¹⁴⁵.

Прикметно, що під час XXVIII з'їзду багато його учасників приділяли увагу відповідям на критику щодо абстрактності поняття «перебудова». Так, наприклад, Вадим Медведєв у відповіді на закиди щодо відсутності концепції та ідеології перебудови заявив, що Перебудова є «перш за все ідеологією»¹⁴⁶. Він назвав наївними уявлення, що Перебудова може бути чітко теоретизованою та здійснюватися на основі певного проекту дій. Натомість він наголосив, що ця теорія створюється лише внаслідок «революційної перетворюючої діяльності»¹⁴⁷. Така позиція доводить, що зміст поняття «перебудова» знаходився у прямій залежності від тогочасних соціальних та політичних реалій, а саме поняття щоразу означало все ширше коло процесів, явищ, дій та рішень.

Через вищенаведену причину це поняття підходило для використання різними політичним гравцями, які могли змінювати його семантику. Один із спочатку найвпливовіших союзників, а пізніше критиків Горбачова, Єгор Лігачов зауважував, що ті, хто прагне падіння соціалізму та підриву ролі партії в державі вважають, що вони займаються «справжньою перебудовою»¹⁴⁸. Також, натякаючи на Горбачова та його прихильників, він стверджував, що навіть всередині партії активно застосовується принцип «хто не з нами — той проти нас», адже на Лігачова намагалися навісити ярлик «консерватора та антиперебудовника»¹⁴⁹. У відповідь на це Лігачов заявив, що він виступає за Перебудову і вірить, що «без партії комуністів перебудова — справа

¹⁴⁵ Горбачев М. Понять перестройку...Почему это важно сейчас. Москва, 2006. С. 259.

¹⁴⁶ Материалы XXVIII съезда Коммунистической партии Советского Союза, 2 – 13 июля 1990 г. : Стенографический отчет. Москва, 1990. Т. 1. С. 603.

¹⁴⁷ Там само. С. 604.

¹⁴⁸ Там само. С. 155.

¹⁴⁹ Там само.

безнадійна»¹⁵⁰. З цієї позиції випливає висновок, що навіть будучи незгодним з методами чи змістом реформ, що здійснювалися Горбачовим та найближчим оточенням, важливо було маркувати себе в якості прихильника Перебудови. На нашу думку, це пояснюється вже вищезгаданою нами появою додаткового семантичного шару у понятті «перебудова», коли в офіційному радянському політичному дискурсі «перебудова» почала означати прихильність до держави та партії.

Цей пасаж ми закінчимо наведенням показової цитати з травневого випуску газети «Ленінградська правда» 1990 року: *«Поняття перебудови стало у нас безрозмірним. Його використовують відносно себе і неосталініст, і прихильник ленінського оновлення партії, і соціал-демократ, який відкидає ідею цього оновлення»*¹⁵¹.

На тлі суспільно-політичних подій у другій половині 1991 року деякі представники вищого радянського політичного кола почали відносити поняття «перебудова» до вже завершеного у часі процесу реформ у СРСР. Наприклад, на V з'їзді народних депутатів СРСР восени 1991 року звучали тези, що «перебудова захлинулася»¹⁵², що «сама партія доклала всіх зусиль, щоб покінчити з нею»¹⁵³, а також що варто говорити вже «не про перебудову і демократизацію, а про демократію»¹⁵⁴.

Отже, на основі вищеописаного можемо зробити висновок, що «перебудова» оформлюється в поняття лише упродовж другої половини 1986 року. До цього у радянському політичному дискурсі «перебудова» існує як допоміжне слово для опису подій та явищ, що перебувають у стані зміни чи оновлення, або ж пройшли через нього.

¹⁵⁰ Материалы XXVIII съезда Коммунистической партии Советского Союза, 2 – 13 июля 1990 г. : Стенографический отчет. Москва, 1990. Т. 1. С. 156.

¹⁵¹ Словарь перестройки / ред. В. Максимов. Санкт-Петербург, 1992. С. 131.

¹⁵² Внеочередной пятый Съезд народных депутатов СССР. Бюллетень №3. 2 сентября 1991 года. С. 26.

¹⁵³ Там само. Бюллетень №2. 2 сентября 1991 года. С. 11.

¹⁵⁴ Там само. Бюллетень №3. 2 сентября 1991 года. С. 7.

З другої половини 1986 року під «перебудовою» почав розумітися комплекс реформ, що їх ініціював Михайло Горбачов та його оточення. Проте, увібравши у себе множинність смислів, «перебудова» не змогла бути чітким поняттям, адже до неї зараховувався надзвичайно широкий спектр політичних, економічних, суспільних та культурних змін, що мали місце у цей час. Таким чином, зміст поняття «перебудова» все більше абстрагувався та починав наділятися новими значеннями, ставши частиною дискурсивної практики.

Розділ 3. «Гласність»: історія поняття

3.1. «Гласність» у політичному дискурсі до 1985 року

Якщо «перебудова» стала поняттям лише під час горбачовського періоду, то «гласність» стала політичним поняттям ще задовго до створення СРСР. Володимир Тарасов у раніше згаданій нами праці зазначав, що етимологія цього поняття походить з початку XIX ст., а саме періоду реформ Михайла Сперанського. Однак, проникнення та значний семантичний розвиток поняття у суспільному вжитку прийшовся на період правління Олександра II. На той час, поняття «гласність» означало таке ведення публічної політики, за якого суспільству повідомлялося про ті чи інші реформи та укази, а також передбачалася можливість публічно обговорювати окремі теми політичного та громадського життя Російської імперії¹⁵⁵.

Олена Перевалова зазначає, що редактор журналу «Русский вестник» Михайло Катков під час реформ Олександра II наполягав на тому, аби були визначені чіткі межі гласності, в які не може втручатися держава¹⁵⁶. Відповідно гласність обов'язково мислилася як затверджуване та контрольоване державою поле.

Про «гласність» чимало писав Володимир Ленін. У своїй праці «Що робити?» (1902) Ленін зазначав, що «широкий демократичний принцип» базується на двох речах: повній гласності та виборності всіх функцій¹⁵⁷. На його думку, без гласності розмови про демократизм позбавлені сенсу. При чому, гласність не має стосуватися лише членів партії і замикатися в ній, але й бути орієнтованою назовні. В якості прикладу реалізації принципу гласності він писав про німецьку соціалістичну партію, в якій всі процеси відбуваються відкрито. За словами Леніна, наслідком упровадження цього принципу є те, що кожен партійний діяч знаходиться «на своїй полиці», відповідає за те, у

¹⁵⁵ Тарасов В. Образ перебудови (1985-1991) в сучасній історіографії: проблема термінології та інтерпретації. Харків, 2016. С. 39-41.

¹⁵⁶ Перевалова Е. Истина не должна бояться гласности...» (Журнал «Русский вестник» и цензура в первые годы реформ Александра II). *Локус: люди, общество, культуры, смыслы*. 2016. № 1. С. 23.

¹⁵⁷ Ленин В. Полное собрание сочинений. В 55 т. Москва, 1963. Т. 6. С. 138.

чому він може себе найкраще проявити, а також «відчуває на собі наслідки своїх помилок» та доводить здатність уникати подібного у майбутньому¹⁵⁸.

Ленін бачив гласність як, зокрема, інструмент для встановлення довіри між партією та суспільством. У листі до редакції журналу «Іскра» (1903) він писав, що без «широкої гласності» маси перестануть довіряти партії¹⁵⁹.

Водночас Ленін не сприймав гласність як позбавлений контролю принцип. Наприклад, у своєму листі Йосипу Уншліхту він зазначав, що гласність не завжди має супроводжувати діяльність революційних трибуналів¹⁶⁰.

На думку Леніна, гласність мала бути складовою діяльності преси. На відміну від «буржуазних республік», де преса контролюється капіталом, радянська влада мала забезпечити гласність для презентації її економічних здобутків¹⁶¹. Також гласність мала слугувати інструментом для преси у справі «економічного перевиховання мас». Страх покарання через розкриття пресою недопрацювань на місцях мав спонукати працівників підняти рівень самодисципліни на виробництві та забезпечувати той його обсяг, який влада вважала б за необхідний¹⁶². Також Ленін вважав, що потрібно широко висвітлювати «внутрішньофабричну» та «внутрішньосільську» «буденщину», де активно відбувається «будівництво нового життя»¹⁶³.

Таким чином, у розумінні Леніна, гласність була необхідною умовою демократизму, а саме поняття означало як висвітлення та пропаганду досягнень комуністичного режиму, так і критику помилок та недопрацювань окремих його представників. До подібного висновку дійшов і дослідник Браян Макнейр. Він ввів поняття «позитивної» та «критичної» гласності для опису

¹⁵⁸ Ленин В. Полное собрание сочинений. В 55 т. Москва, 1963. Т. 6. С. 138–139.

¹⁵⁹ Там само. Москва, 1963. Т. 8. С. 95.

¹⁶⁰ Лист Леніна Й.С. Уншліхту від 26-31 січня 1922 року. URL: <https://leninism.su/works/38-tom-54/226-letters-1-22.html> (дата звернення: 10.05.2022).

¹⁶¹ Ленин В. Полное собрание сочинений. В 55 т. Москва, 1963. Т. 36. С. 147, 190–191.

¹⁶² Там само. С. 149.

¹⁶³ Там само. Москва, 1963. Т. 37. С. 90–91.

двох принципів ленінської гласності¹⁶⁴. У своїй сукупності смислів поняття «гласність» у Леніна значило ідеологічний принцип, що використовується для пропагування переваг режиму та допомагає йому ефективніше змінювати суспільство залежно від потреб цього режиму.

Упродовж сталінської доби поняття «гласність» практично зникло з офіційного політичного дискурсу. Лише зрідка воно згадувалася в окремих промовах, як-от під час XIII конференції РКП(б) взимку 1924 року, коли Сталін пропонував оприлюднити («*передать гласности*») раніше секретний пункт резолюції про єдність. У ньому йшлося про можливість покарання кандидатів у члени, членів ЦК та Контрольної Комісії за «відродження або допущення фракційності»¹⁶⁵. На XVIII з'їзді ВКП(б) у 1939 році Микола Шверник у доповіді заявив про необхідність встановлення «гласності зобов'язань по договорам та підсумків їхнього виконання»¹⁶⁶. В обидвох випадках про гласність не йдеться у тому сенсі який вкладав у це поняття Ленін. У наведених контекстах «гласність» цілком може бути замінена словами «огласка», «обнародование» без втрати змісту послань тощо.

Існує думка, що горбачовська гласність ідейно походить з часів «відлиги». Вона знайшла відображення як в роботах істориків, так і в мемуарах дисидентів. Володимир Тарасов у своїй праці звертає увагу на помилковість твердження Ерика Гобсбаума про те, що Олександр Солженіцин закликав до гласності у своєму листі до з'їзду Союзу письменників у СРСР у 1967 році. Тарасов зауважує, що Солженіцин жодним чином не згадує гласність, а в листі йдеться про «подолання цензури та свободу літературної творчості», що не дорівнює гласності¹⁶⁷.

Завдяки методології історії понять можна прослідкувати що вкладалося у поняття «гласність» та наскільки вагоме місце воно займало у радянському

¹⁶⁴ McNair B. *Glasnost, Perestroika and the Soviet Media*. London, 1991. P. 23.

¹⁶⁵ Сталин И. *Полное собрание сочинений в 18 томах*. Т. 6. Москва, 1947. Т. 6. С. 37.

¹⁶⁶ XVIII съезд Всесоюзной Коммунистической партии (б). *Стенографический отчет* Москва, 1939. С. 159.

¹⁶⁷ Тарасов В. *Образ перебудови (1985-1991) в сучасній історіографії: проблема термінології та інтерпретації*. Харків, 2016. С. 42-43.

офіційному політичному дискурсі часів «відлиги». У своїй доповіді на XX з'їзді КПРС, Микита Хрущов жодного разу не вжив поняття «гласність», а серед інших учасників з'їзду лише двоє говорили про гласність. Так, Микола Шверник закликав встановити «ширшу гласність підсумків [соціалістичного — Р.К.] змагання»¹⁶⁸. А Лазар Каганович, констатуючи недоліки в організації соцзмагання, найважливішим називав «порушення ленінських вимог забезпечення гласності та порівняння результатів змагання»¹⁶⁹. Варто зазначити, що Каганович відтворив логічний зв'язок, закладений Леніним у поняття «гласність». Він зазначав, що послаблення гласності результатів соцзмагання потягло за собою зниження «моральної відповідальності» людини за виконання своїх «соціалістичних обов'язків»¹⁷⁰.

Апеляції до гласності не лише в контексті розвитку економіки з'явилися на зламі 1950-х — 1960-х років. На XXII з'їзді КПРС восени 1961 року говорилося про гласність розгляду судових справ¹⁷¹, а також необхідність гласності щодо фактів партійного бюрократизму¹⁷² та гласність при обговоренні важливих питань «державного управління, господарського й культурного будівництва»¹⁷³. Ба більше, про гласність заговорили й у контексті ідеології, а саме засудження культу особи Сталіна¹⁷⁴. Слід зазначити, що гласність стала відноситися до «принципів соціалістичної демократії», яку, відповідно до партійної програми, КПРС мала розвивати¹⁷⁵.

Упродовж 1960-х — 1970-х років поняття «гласність» дуже нечасто звучить з уст вищого партійного керівництва. Особливість полягала у тому, що про неї почали говорити як про принцип відкритості інформації, що

¹⁶⁸ XX съезд Коммунистической партии Советского Союза. Стенографический отчет. Москва, 1956. Т. 2. С. 158.

¹⁶⁹ Там само. Москва, 1956. Т. 1. С. 525.

¹⁷⁰ Там само.

¹⁷¹ XXII съезд Коммунистической партии Советского Союза. Стенографический отчет. Москва, 1961. Т. 3. С. 307.

¹⁷² Там само. Москва, 1961. Т. 1. С. 143.

¹⁷³ Там само. Москва, 1961. Т. 3. С. 305.

¹⁷⁴ Там само. С. 151.

¹⁷⁵ Там само. С. 305.

стосується різних сфер радянського життя, а не лише економіки. «Гласність» розширила свої описові можливості та під нею став розумітися спосіб комунікації влади і суспільства щодо різних тем.

Наслідком вищеописаних змін стало включення поняття «гласність» до нової Конституції СРСР, що була прийнята у 1977 році. Так, у статті 9 першої глави розділу «Основи суспільного ладу і політики СРСР» вказувалося, що радянське суспільство має розвиватися у напрямку «подальшого розгортання соціалістичної демократії», а серед елементів такої демократії фігурували посилення народного контролю, участі громадян в управлінні справами держави, активності громадських організацій, розширення гласності та врахування суспільної думки¹⁷⁶.

Гласність, як принцип, знайшла своє відображення й у статті 94 дванадцятої глави розділу «Ради народних депутатів і порядок їх обрання», де вказувалося, що діяльність Рад народних депутатів будується на основі «гласності, регулярної звітності виконавчих і розпорядчих органів»¹⁷⁷. У статті також прописувалася необхідність систематичного інформування населення про здійснену роботу та прийняті рішення¹⁷⁸. На нашу думку, саме у інформуванні суспільства на той час і полягав основний зміст поняття «гласність». Водночас поняття «гласність» позбулося внутрішньої смислової динаміки, яка була закладена у нього Леніним та відповідала революційній дійсності.

3.2. «Гласність» у політичному дискурсі після 1985 року

Вже із початку свого перебування на посту генерального секретаря ЦК КПРС Горбачов послуговувався поняттям «гласність». Наприклад, на квітневому пленумі ЦК КПРС у 1985 році він заявив, що партійні комітети напередодні XXVII з'їзду КПРС мають забезпечити гласність. Контекст, у якому Горбачов вживає це поняття дозволяє робити висновок про те, що його

¹⁷⁶ Конституция СССР (7 октября 1977 года). Москва, 1977. С. 7.

¹⁷⁷ Там само. С. 26.

¹⁷⁸ Там само.

розуміння «гласності» тотожне з тим, яке ми описали вище. Так, він розшифрував що саме мають зробити партійні комітети напередодні з'їзду: переконатися, що працюють «всі канали зв'язку з масами», а також прослідкувати яка увага приділяється суспільній думці¹⁷⁹.

У згадуваній нами програмній записці Олександра Яковлева «Імператив політичного розвитку», що була передана Горбачову наприкінці грудня 1985 року, автор визначав «усесторонню гласність» одним із шляхів, що веде до зміцнення партії та соціалізму, а також для підвищення «привабливості нового ладу» у суспільстві¹⁸⁰. Яковлев підкріплював свою тезу цитатою Леніна про взаємозв'язок між «силою держави» та високою інформованістю її населення. Він вбачав у гласності інструмент для активного залучення громадян у суспільні справи. При цьому зазначав, що таке залучення в умовах існування єдиної правлячої партії більше не можливе лише через пропаганду та насадження ідеології населенню, а натомість через звернення до повсякденного досвіду цього народу для формування соціалістичної демократії¹⁸¹.

Протягом 1986 року серед вищого партійного керівництва часто говориться про необхідність підвищити рівень інформування населення, критичного аналізу досягнень, а також про те, щоб збільшити відкритість у роботі партійних органів. Для опису цих задач ще не існувало об'єднавчого слова. Зокрема, під поняттям «гласність» зовсім не розумілася масштабна партійна програма, а саме поняття ще не мало значної кількості семантичних нашарувань, натомість під ним розумілося саме інформування партією населення.

¹⁷⁹ В Политбюро ЦК КПСС... По записям Анатолия Черняева, Вадима Медведева, Георгия Шахназарова (1985–1991). Издание 2-е, исправленное и дополненное. / сост. А. Черняев, А. Вебер, В. Медведев. Москва, 2008. С. 12.

¹⁸⁰ Записка А.Н. Яковлева М.С. Горбачеву «Императив политического развития» о необходимости всестороннего реформирования советского общества. Конец декабря 1985 года. URL: <https://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/1023329> (дата звернення: 18.04.2023).

¹⁸¹ Там само.

На XXVII з'їзді ЦК КПРС йшлося про необхідність «розвитку критики та самокритики», аби розуміти дійсний стан справ на місцях, адже споживання новин лише про позитивні досягнення «деформує партійну діяльність»¹⁸². У своїй промові на з'їзді Горбачов відзначав зростання ролі засобів масової інформації, схвально відгукуючись про наростання аналітичності, «гостроти у постановці проблем і конкретної критики недоліків та недоглядів» у матеріалах ЗМІ. Він зауважував, що партія бачить з ЗМІ «виразника загальнопартійної точки зору»¹⁸³. Слід зауважити, що розмірковуючи на дану тему, Горбачов не послуговувався поняттям «гласність».

У резолюції з'їзду щодо політичної доповіді Горбачова зазначалося, що партія буде надалі «розвивати практику всенародного обговорення» щодо важливих державних питань. Також надавалося велике значення «розширенню гласності в діяльності державних органів», аби підвищити інформованість населення про рішення, що приймаються та хід їхнього виконання¹⁸⁴. На нашу думку, даний приклад ілюструє, що станом на початок 1986 року «гласність» зовсім не означає практику «всенародного обговорення», а лише практику інформування. Також, «гласність» тоді ще не дорівнювала поняттю «критики та самокритики».

Влітку 1986 року Горбачов констатував проблеми з гласністю на місцях, оскільки партійні комітети «не хочуть інформувати людей»¹⁸⁵. Він зазначив, що до питання гласності потрібен «політичний підхід». Важливо підкреслити, що тоді ж Горбачов заявляє, що у гласність має свої межі, оскільки «можна домовитися до того, що впаде державність, зникне всяка відповідальність». Так само, через гласність не можна допустити втрату партією керівної ролі у

¹⁸² Материалы XXVII съезда Коммунистической партии Советского Союза. Москва, 1986. С. 80.

¹⁸³ Там само. С. 89.

¹⁸⁴ Там само. С. 109.

¹⁸⁵ В Политбюро ЦК КПСС... По записям Анатолия Черняева, Вадима Медведева, Георгия Шахназарова (1985–1991). Издание 2-е, исправленное и дополненное. / сост. А. Черняев, А. Вебер, В. Медведев. Москва, 2008. С. 51.

державі¹⁸⁶. Водночас він закликає не боятися критикувати кадри, адже критика стосується тих, хто дискредитує партію. Таким чином, можемо висновувати щонайменше про дві речі: по-перше, гласність починає означати й критику негативних виявів у суспільному житті; по-друге, як бачилося, гласність мала свої межі: критика не могла стосуватися держави в цілому та керівної ролі партії в ній.

Січневий пленум 1987 року закріпив нове смислове наповнення поняття «гласність». На пленумі гласність визначалася як «найефективніша форма соціалістичної демократії» та її необхідна умова¹⁸⁷, за аналогією до ленінського визначення. Відтак наголошувалося на «відновленні ленінських принципів гласності, суспільного контролю, критики та самокритики»¹⁸⁸. Зазначалося, що потрібно розпочати розробку правових актів щодо гласності. Вони мали би закріплювати відкритість державних органів і громадських організацій, а також можливість «висловлювати свою думку з будь-якого питання суспільного життя»¹⁸⁹. Пленум зобов'язав усі партійні комітети і парторганізації забезпечувати розширення гласності¹⁹⁰. Наприкінці пленуму Горбачов підсумував, що «гласність — це і відповідальність, це і критика і самокритика», а результатом пленуму стало вироблення політичного курсу на гласність¹⁹¹. Важливо зазначити, що гласність стосувалася як подій у минулому, так і сьогодення. Тобто, вона мала на меті не лише заповнення «білих плям» історії, критику застою та сталінізму тощо, але й активну критику наявних недоліків у різних сферах радянської дійсності. Радянські

¹⁸⁶ В Политбюро ЦК КПСС... По записям Анатолия Черняева, Вадима Медведева, Георгия Шахназарова (1985–1991). Издание 2-е, исправленное и дополненное. / сост. А. Черняев, А. Вебер, В. Медведев. Москва, 2008. С. 53.

¹⁸⁷ Там само. С. 135.

¹⁸⁸ Материалы Пленума Центрального Комитета КПСС 27–28 января 1987 года. Москва, 1987. С. 23.

¹⁸⁹ Там само. С. 33.

¹⁹⁰ Там само. С. 80.

¹⁹¹ В Политбюро ЦК КПСС... С.135.

керівники сходилися на думці, що розвинути демократію без гласності неможливо¹⁹².

Як йшлося у попередньому розділі, у 1987 році радянське керівництво наділило Перебудову революційними сенсами, назвавши її продовженням Жовтневої революції¹⁹³. Гласності у цій революції відводилася одна з ключових ролей, а її провідником ставала преса. Так, на січневому пленумі 1987 року пресу було визначено як «активну учасницю перебудови»¹⁹⁴. Горбачов тоді заявив, що в нових умовах преса має стати «колективним організатором, агітатором та пропагандистом» Перебудови¹⁹⁵. Схоже сприйняття ролі ЗМІ мав раніше Ленін, який вважав пресу інструментом колективної пропаганди, агітації та організації у справі революції та соціалістичного будівництва¹⁹⁶.

Вже у 1987 році, зі збільшенням «меж та повноважень» гласності, представники радянської номенклатури висловлювали побоювання, що у суспільстві гласністю зловживають. Зокрема, Віктор Чебриков нарікав, що гласність почали використовувати проти Перебудови, преса друкує неправдиву інформацію та відволікає увагу від справді важливих речей. Чебриков підсумував, що зі скасуванням цензури скасувалося й «державне управління духовним життям країни»¹⁹⁷.

Протягом 1987 року поняття «гласність» деталі менше обставлялося супровідними «критика та самокритика», «відкритість», «відвертість», «дискусійність», «всенародне обговорення» тощо, оскільки у цей період

¹⁹² В Политбюро ЦК КПСС... По записам Анатолия Черняева, Вадима Медведева, Георгия Шахназарова (1985–1991). Издание 2-е, исправленное и дополненное. / сост. А. Черняев, А. Вебер, В. Медведев. Москва, 2008. С. 136.

¹⁹³ Горбачев М. Октябрь и перестройка: революция продолжается. Доклад на совместном торжественном заседании ЦК КПСС, Верховного Совета СССР и Верховного Совета РСФСР, посвященном 70-летию Великой Октябрьской социалистической революции, в Кремлевском Дворце съездов 2 ноября 1987 года. Москва, 1987. С. 31–32.

¹⁹⁴ Материалы Пленума Центрального Комитета КПСС 27–28 января 1987 года. Москва, 1987. С. 71.

¹⁹⁵ Там само. С. 35.

¹⁹⁶ Ленин В. Полное собрание сочинений. В 55 т. Москва, 1967. Т. 5. С. 11.

¹⁹⁷ В Политбюро ЦК КПСС... С. 150.

відбулася трансформація значення самого поняття. Воно поглинуло смисли вищенаведених і перетворило їх на принципи гласності. Таким чином, «гласність» стала означати окрему політику, спрямовану на об'єктивне висвітлення та критичне обговорення наявних і минулих у суспільстві проблем. Наприклад, у своєму виступі на Політбюро ЦК КПРС Олександр Яковлев сказав, що «демократія та гласність роблять свою велику історичну справу»¹⁹⁸, водночас Микола Рижков заявляв: «гласність та демократизація — головні важелі у нашій справі»¹⁹⁹.

На XIX Всесоюзній конференції КПРС влітку 1988 року було прийнято резолюцію «Про гласність». У ній гласність визнавалася «однією з найважливіших політичних задач», що працює в інтересах соціалізму і Перебудови²⁰⁰. Додатково було закріплено, що гласність має консолідувати суспільство навколо ідей та принципів Перебудови²⁰¹. Також визначалися основні кроки, що мають бути здійснені задля забезпечення гласності. Серед них: зняття обмежень на використання статистичної інформації щодо низки сфер та галузей, обов'язковість для адміністрації підприємств та установ представляти проекти рішень перед колективом, реформування регламентів роботи партійних комітетів та організацій, розширення кола тих, хто має право користуватися даними парткому, закріплення в Конституції права громадян СРСР на інформацію тощо²⁰².

Водночас у резолюції заборонялося використання гласності проти інтересів держави, суспільства, прав особистості тощо. Йшлося також про те, аби визначити відповідальність за саботування права на інформацію, її

¹⁹⁸ Тезисы к выступлению А.Н. Яковлева на Политбюро ЦК КПСС по вопросу о демократизации общественной жизни. 28.09.1987. URL: <https://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/1023599> (дата звернення: 19.04.2023).

¹⁹⁹ В Политбюро ЦК КПСС... По записям Анатолия Черняева, Вадима Медведева, Георгия Шахназарова (1985–1991). Издание 2-е, исправленное и дополненное. / сост. А. Черняев, А. Вебер, В. Медведев. Москва, 2008. С. 229.

²⁰⁰ XIX Всесоюзная конференция Коммунистической партии Советского Союза, 28 июня — 1 июля 1988 г. Стенографический отчет. Москва, 1988. Т. 2. С. 166.

²⁰¹ Там само. С. 168.

²⁰² Там само. С. 168–170.

приховування та спотворення²⁰³. З вищенаведеного можна зробити висновок, що з 1988 року під поняттям «гласність» розуміються не лише принципи комунікативної взаємодії між державою та суспільством, але й певний перелік кроків з боку держави, аби ці принципи були юридично закріплені.

Щоправда про таке закріплення розмови точилися ще досить довго. Так, на пленумі ЦК КПРС у квітні 1989 року звучали заклики прискорити розробку законів про гласність, громадські організації, друк тощо²⁰⁴.

З 1988 року зміст поняття «гласність» в офіційному радянському політичному дискурсі фактично не змінювався. Починаючи з 1988-1989 років радянські партійні діячі дедалі частіше почали обстоювати офіційне бачення гласності. Вочевидь це пов'язано із дихотомією сприйняття гласності партією та опозиційно налаштованою до неї частиною суспільства, яка стала можливою внаслідок політизації свідомості радянських громадян і зламу у суспільно-політичному дискурсі. Таким чином, один із основних змістових елементів поняття «гласність» — контрольованість, остаточно перестав відповідати дійсності.

Про це, упродовж останніх років існування СРСР, чи не раз говорили провідні партійні діячі. Наприклад, у 1988 році Валентин Мєсяц заявляв, що під впливом неформальних об'єднань «надто вільно трактуються поняття демократизація та гласність»²⁰⁵. Ахсарбек Галазов на останньому в історії СРСР з'їзді говорив, що «хороша ідея демократії та гласності доведена до нерозумної межі, до заперечення будь-якої дисципліни і культури». Цю тезу він ілюстрував частими нападками на ЦК партії, Політбюро та Президента²⁰⁶.

²⁰³ XIX Всесоюзная конференция Коммунистической партии Советского Союза, 28 июня — 1 июля 1988 г. Стенографический отчет. Москва, 1988. Т. 2. С. 170.

²⁰⁴ Материалы Пленума Центрального Комитета КПСС. 25 апреля 1989 года. Москва, 1989. С. 30.

²⁰⁵ Там само. С. 83.

²⁰⁶ XXVIII съезд Коммунистической партии Советского Союза. 2 – 13 июля 1990 г.: Стенографический отчет. Москва, 1990. Т. 1. С. 341.

Поняття «гласність» було введено в офіційний радянський політичний дискурс Володимиром Леніним. На думку Леніна, гласність була необхідною складовою демократизму й інструментом як для пропагування переваг нового економічного та суспільно-політичного ладу, так і для пришвидшення його становлення через викорінення всього деструктивного та контрпродуктивного.

Упродовж наступних десятиліть поняття «гласність» у всій повноті свого значення практично не використовувалося, натомість означаючи принцип інформування суспільства з боку влади. Саме з цим смисловим відтінком воно було закріплене у радянській Конституції 1977 року.

У перші півтора роки Перебудови «гласність» не змінювала своєї семантики. Лише із середини 1986 року розпочалося обростання поняття новими смислами. Так, під гласністю став розумітися не просто принцип інформування суспільства, але й активного його залучення до обговорення наявних проблем. З 1987 року до змісту поняття «гласність» додався й комплекс дій держави, направлених на таке залучення.

Поняття «гласності» не можна ототожнювати зі свободою слова, оскільки ніколи не йшлося про відсутність контролю за сказаним чи написаним. Гласність означала саме контрольовану у визначених партією межах комунікацію: таку, що не посягає на критику підвалин державного ладу і піддається управлінню «згори».

ВИСНОВКИ

Застосувавши методологію історії понять, ми прослідкували розвиток понять «перебудова» та «гласність» в офіційному радянському політичному дискурсі. Оптика історії понять дозволяє вивчати та розуміти минуле через дослідження основних його понятійних категорій. Використання цієї призми в історичних дослідженнях періоду Перебудови не знайшло широкого застосування. Українська історіографія з даного питання зіштовхнулася з браком методологічних підходів для впорядкування та вдосконалення своїх знань про останній період в історії СРСР. Це, зокрема, стало причиною закладання дослідниками у поняття «перебудова» та «гласність» невластивих їм у тогочасному контексті смислів.

Як демонструє наше дослідження, до другої половини 1986 року у риторичі радянських партійних діячів «перебудова» була одним зі слів на позначення потреби покращень чи змін у тій чи іншій галузі. Це слово було не частим синонімом до таких слів як «покращення», «оптимізація», «розвиток», «зміна», «укріплення», «реформа» тощо. Воно використовувалося у контекстах, де не могло існувати самостійно, без уточнюючих слів навколо.

З другої половини 1986 року «перебудова» стає політичним поняттям. Аналіз його змістового наповнення та сфери використання дає підстави вважати, що під цим поняттям розумівся всеохопний реформаторський процес у СРСР. «Перебудова» визначалася як всеприсутня революція, покликана повернути у дію ленінські принципи організації суспільства та політичного процесу. Впродовж наступних років поняття постійно реагувало на зміни у суспільно-політичній та економічній сферах життя, розширюючи під їхнім впливом своє змістове наповнення. Так, наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років поняття «перебудова» доповнилося суттєвою ознакою: йшлося про прихильність до КПРС, її керівництва та концепту радянської держави.

Таким чином, поняття «перебудова» не було чітким та постійно наділялося новими смислами, які сприяли його абстрагуванню та закріпленню в тогочасній дискурсивній практиці.

Історія поняття «гласність» в офіційному радянському політичному дискурсі бере свій початок з теоретичних праць Володимира Леніна. Він вкладав у це поняття пропагування переваг соціалізму та його зміцнення через публічне викриття сил, які заважають чи сповільнюють його розвиток.

Таке розуміння поняття відходило на другий план синхронно з часовим віддаленням від Жовтневої революції. У Конституції СРСР 1977 року, де було юридично закріплено «гласність», поняття розумілося виключно як принцип контрольованого та дозованого інформування суспільства з боку влади. Саме такий зміст закладався у поняття «гласність» і на початку горбачовської Перебудови. Тоді різні аспекти комунікаційної взаємодії влади та суспільства позначалися такими поняттями як «гласність», «критика та самокритика», «дискусійність», «всенародне обговорення», «відкритість» тощо.

У другій половині 1986 року сфера позначуваного поняттям «гласність» зазнала змін. Тоді «гласність» поглинула у себе смисли вищенаведених понять, перетворивши їх на свої принципи. Також, подібно до ленінського способу її визначення, «гласність» почала означати залучення владою суспільства до обговорення критичних питань навколишньої дійсності та радянського минулого. Щоправда, на відміну від ленінського визначення, коло питань, які могли підлягати такому обговоренню значно розширилося. З 1987 – 1988 років під поняттям «гласність» малася на увазі й розроблена владою архітектура дій, що мали на меті підвищити рівень згаданої залученості суспільства.

Складовими «гласності» незмінно були контрольованість у визначених партією межах та неприпустимість критики основ державної ідеології, провідної ролі Комуністичної партії Радянського Союзу, а також певних її лідерів.

Отже, застосування методології історії понять при вивченні основних категорій Перебудови є ефективним способом як для відшарування сучасних інтерпретацій цих понять, так і для вивчення соціальних змін, які віддзеркалювалися у їхньому змісті.

Список використаних джерел і літератури

1. Джерела

1.1. Опубліковані (збірки документів, окремі публікації документів)

1. XVIII съезд Всесоюзной Коммунистической партии (б). Стенографический отчет. Москва: ОГИЗ Государственное издательство политической литературы, 1939. 716 с.
2. XIX Всесоюзная конференция Коммунистической партии Советского Союза, 28 июня – 1 июля 1988 г.: Стенографический отчет в 2 томах. Москва: Государственное издательство политической литературы, 1988. Т. 1. 352 с.
3. XIX Всесоюзная конференция Коммунистической партии Советского Союза, 28 июня — 1 июля 1988 г. Стенографический отчет в 2 томах. Москва: Государственное издательство политической литературы, 1988. Т. 2. 399 с.
4. XX съезд Коммунистической партии Советского Союза. Стенографический отчет. Москва: Государственное издательство политической литературы, 1956. Т. 1. 540 с.
5. XX съезд Коммунистической партии Советского Союза. Стенографический отчет. Москва: Государственное издательство политической литературы, 1956. Т. 2. 559 с.
6. XXII съезд Коммунистической партии Советского Союза. Стенографический отчет. Москва: Государственное издательство политической литературы, 1961. Т. 1. 608 с.
7. XXII съезд Коммунистической партии Советского Союза. Стенографический отчет. Москва: Государственное издательство политической литературы, 1961. Т. 2. 598 с.
8. XXII съезд Коммунистической партии Советского Союза. Стенографический отчет. Москва: Государственное издательство политической литературы, 1961. Т. 3. 592 с.

9. XXIV съезд Коммунистической партии Советского Союза 30 марта – 9 апреля 1971 года. Стенографический отчет. Москва: Государственное издательство политической литературы, 1971. Т. 1. 598 с.
10. XXVI съезд Коммунистической партии Советского Союза 23 февраля – 3 марта 1981 года. Стенографический отчет. Москва: Государственное издательство политической литературы, 1981. Т. 1. 382 с.
11. XXVIII съезд Коммунистической партии Советского Союза. 2 – 13 июля 1990 г. Стенографический отчет. Москва: Государственное издательство политической литературы, 1990. Т. 1. 693 с.
12. В Политбюро ЦК КПСС... По записям Анатолия Черняева, Вадима Медведева, Георгия Шахназарова (1985–1991). Издание 2-е, исправленное и дополненное. / сост. А. Черняев, А. Вебер, В. Медведев. Москва: Альпина Бизнес Букс, 2008. 782 с.
13. Внеочередной пятый Съезд народных депутатов СССР. Бюллетень №2. 2 сентября 1991 года. 48 с.
14. Внеочередной пятый Съезд народных депутатов СССР. Бюллетень №3. 2 сентября 1991 года. 48 с.
15. Горбачев М. Октябрь и перестройка: революция продолжается. Доклад на совместном торжественном заседании ЦК КПСС, Верховного Совета СССР и Верховного Совета РСФСР, посвященном 70-летию Великой Октябрьской социалистической революции, в Кремлевском Дворце съездов 2 ноября 1987 года. Москва: Государственное издательство политической литературы, 1987. 62 с.
16. Горбачев М. Понять перестройку... Почему это важно сейчас. Москва: Альпина Бизнес Букс, 2006. 400 с.
17. Горбачев М. Размышления о прошлом и будущем. Санкт-Петербург: Издательство Санкт-Петербургского отделения Горбачев-Фонда, 2002. 330 с.
18. Конституция СССР (7 октября 1977 года). Москва: Издание Верховного Совета СССР, 1977. С. 26.

19. Ленин В. Полное собрание сочинений. В 55 т. Москва: Издательство политической литературы, 1963. Т. 6. С. 138.
20. Ленин В. Полное собрание сочинений. В 55 т. Москва: Издательство политической литературы, 1963. Т. 8. С. 95.
21. Ленин В. Полное собрание сочинений. В 55 т. Москва: Издательство политической литературы, 1963. Т. 36. С. 147, 190–191.
22. Ленин В. Полное собрание сочинений. В 55 т. Москва: Издательство политической литературы, 1963. Т. 37. С. 90–91.
23. Ленин В. Полное собрание сочинений. В 55 т. Москва: Издательство политической литературы, 1967. Т. 5. С. 11.
24. Лигачёв Е. Перестройка: замыслы, результаты и поражения, уроки. Москва: ИТРК, 2005. 174 с.
25. Лукьянов А. Переворот мнимый и настоящий. Москва: Манускрипт, 1993. 192 с.
26. Материалы XXVII съезда Коммунистической партии Советского Союза. Москва: Издательство политической литературы, 1986. 352 с.
27. Материалы внеочередного XXI съезда КПСС. Москва: Государственное издательство политической литературы, 1959. 260 с.
28. Материалы Пленума Центрального Комитета КПСС 10 апреля 1984 года. Москва: Политиздат, 1984. 31 с.
29. Материалы Пленума Центрального Комитета КПСС 15 октября 1985 года. Москва: Политиздат, 1985. 16 с.
30. Материалы Пленума Центрального Комитета КПСС 17-18 февраля 1988 года. Москва: Политиздат, 1988. 77 с.
31. Материалы Пленума Центрального Комитета КПСС 23 апреля 1985 года. Москва: Политиздат, 1985. 33 с.
32. Материалы Пленума Центрального Комитета КПСС 25-26 июня 1987 года. Москва: Политиздат, 1987. 112 с.
33. Материалы Пленума Центрального Комитета КПСС 27–28 января 1987 года. Москва: Политиздат, 1987. 94 с.

34. Материалы Пленума Центрального Комитета КПСС 5–7 февраля 1990 года. Москва: Политиздат, 1990. 384 с.
35. Материалы пленума Центрального Комитета КПСС. 25 апреля 1989 года. Москва: Политиздат, 1989. 127 с.
36. Словарь перестройки / Ред. В. И. Максимов. Санкт-Петербург: "Златоуст", 1992. 256 с.
37. Сталин И. Новая обстановка — новые задачи хозяйственного строительства // Сталин И. Сочинения. Москва: Государственное издательство политической литературы, 1951. Т. 13. С. 78.
38. Сталин И. Полное собрание сочинений в 18 томах. Москва: ОГИЗ Государственное издательство политической литературы, 1947. Т. 6. С. 10
39. Тезисы Центрального Комитета КПСС к XIX Всесоюзной партийной конференции. Москва: Издательство политической литературы, 1988. 31 с.
40. Яковлев А. Сумерки. Издание 2-е, дополненное и переработаное. Москва: Материк, 2005. 672 с.

1.2. Джерела в електронному форматі

41. XIX съезд ВКП(б) - КПСС (5–14 октября 1952 г.). Документы и материалы. URL: https://istmat.org/files/uploads/52189/19_sezd_.pdf . (дата звернення: 02.05.2023).
42. Выступление А. Н. Яковлева на партийном собрании в Отделе пропаганды ЦК КПСС по вопросам партийного просвещения и экономического образования. 29.08.1985. URL: <https://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/1023305> (дата звернення: 18.04.2023).
43. Горбачёв - "Что такое Перестройка? Своё дело делай честно". 1985. URL: https://www.youtube.com/watch?v=tCJcjuAYwxM&ab_channel=videohroniki (дата звернення: 18.04.2023).

44. Записка А.Н. Яковлева М.С. Горбачеву «Императив политического развития» о необходимости всестороннего реформирования советского общества. Конец декабря 1985 года. URL: <https://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/1023329> (дата звернення: 18.04.2023).
45. Лист В. Леніна Г. Зінов'єву від 10 січня 1919 року. URL: <https://leninism.su/works/89-tom-50/323-pisma-ynvar-fevral-1919.html> (дата звернення: 02.05.2023).
46. Лист В. Леніна Г. Скольнікову від 22 січня 1922 року. URL: <https://leninism.su/works/38-tom-54/226-letters-1-22.html> (дата звернення: 02.05.2023).
47. Лист Леніна Й.С. Уншлихту від 26-31 січня 1922 року. URL: <https://leninism.su/works/38-tom-54/226-letters-1-22.html> (дата звернення: 10.05.2022).
48. Речь Хрущева на XX съезде партии. 25 февраля 1956 года. URL: http://www.coldwar.ru/hrushhev/cult_of_personality.php Відвідано 02.05.2023. (дата звернення: 02.05.2023).
49. Тезисы А. Н. Яковлева об основных слагаемых перестройки. Декабрь 1986. URL: <https://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/1023389> (дата звернення: 18.04.2023).
50. Тезисы к выступлению А.Н. Яковлева на Политбюро ЦК КПСС по вопросу о демократизации общественной жизни. 28.09.1987. URL: <https://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/1023599> (дата звернення: 19.04.2023).

2. Література

2.1. Монографії, збірки статей, брошури, тези конференцій

1. Бойко О. Нариси з новітньої історії України (1985-1991 р.р.): навчальний посібник. Київ: Кондор, 2004. 357 с.

2. В зеркале Перестройки: к осмыслению российской трансформации: сб. науч. Статей. Владивосток: Институт истории, археологии и этнографии народов Дальнего Востока ДВО РАН, 2015. 276 с.
3. Вжосек В. Історія – Культура – Метафора. Постановня неklasичної історіографії. Про історичне мислення. Київ: Ніка, 2012. 296 с.
4. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної нації ХІХ-ХХ століття. Київ: Yakaboo publishing, 2019. 656 с.
5. Даниленко В. Україна в 1985-1991 рр.: остання глава радянської історії. Київ: Інститут історії України НАН України, 2018. 278 с.
6. Каганов Ю. Конструювання «радянської людини» (1953-1991): українська версія. Запоріжжя: Інтер-М, 2019. 432 с.
7. Кембриджская школа: теория и практика интеллектуальной истории / Сост. Т. Атнашев, М. Велижев. Москва: Новое литературное обозрение, 2018. 762 с.
8. Козеллек Р. Минуле майбутнє. Про семантику історичного часу. Київ: Дух і Літера, 2005. 380 с.
9. Колесник І. Глобальна історія. Історія понять. Київ: НАН України; Інститут історії України, 2019. 346 с.
10. Колесник І. Українська історіографія. Концептуальна історія. Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. 566 с.
11. Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Книга 3. Київ: Темпора, 2013. 388 с.
12. Перестройка: Двадцать лет спустя / Сост. В.И. Толстых. Москва: Русский путь, 2005. 232 с.
13. Рис Н. «Русские разговоры»: Культура и речевая повседневность эпохи перестройки. Москва: Новое литературное обозрение, 2005. 364 с.
14. Сосюр Ф. де. Курс загальної лінгвістики. Київ: Основи, 1998. 324 с.
15. Тарасов В. Образ перебудови (1985-1991) в сучасній історіографії: проблема термінології та інтерпретації. Харків: «Раритети України», 2016. 120 с.

16. Таубман У. Горбачев. Его жизнь и время. Москва: «Corpus (АСТ)», 2017. 763 с.
17. Фуко М. Археология знания. Київ: Основи, 2003. 326 с.
18. Юрчак А. Это было навсегда, пока не кончилось. Последнее советское поколение. Москва: Новое литературное обозрение, 2014. 664 с.
19. Яковенко Н. Вступ до історії. Київ: Часопис «Критика», 2007. 375 с.
20. Brown A. Seven years that changed the world: perestroika in perspective. New York: Oxford University Press, 2007. 384 p.
21. Davies R.W. Soviet History in the Gorbachev Revolution. Bloomington: Indiana University Press, 1989. 232 p.
22. Gibbs J. Gorbachev's Glasnost. The Soviet Media in the First Phase of Perestroika. College Station: Texas A&M University Press, 1999. 147 p.
23. Huber R. T., Kelley L. D. Perestroika Era Politics: The New Soviet Legislature and Gorbachev's Political Reforms. London: Routledge, 1990. 256 p.
24. Kotkin S. Armageddon Averted. The Soviet Collapse, 1970–2000. New York: Oxford University Press, 2001. 245 p.
25. Kotkin S. Steeltown, USSR: Soviet Society in the Gorbachev Era. Berkeley: University of California Press, 1992. 364 p.
26. McNair B. Glasnost, Perestroika and the Soviet Media. London: Routledge, 1991. 244 p.

2.2. Статті

27. Атнашев Т. Исторический путь, выбор и альтернативы в политической мысли перестройки около 1988 года. *“Особый путь”: от идеологии к методу*». Москва, 2018. С. 189-241.
28. Атнашев Т. Утопический консерватизм в эпоху поздней Перестройки: отпуская вожжи истории. *Социология Власти*. 2017. № 2. С. 12-51.
29. Бёдекер Х. Э. Размышление о методе истории. *История понятий, история дискурса, история менталитета*. Москва, 2010. С. 34-66.

30. Браун А. Стал ли Горбачев социал-демократом в период пребывания на посту Генерального секретаря? *Европейско-азиатские исследования*. 2013. № 2. С. 198–220.
31. Горбачевские чтения. 1989 год в российской и мировой истории. Первый съезд народных депутатов СССР: 20 лет спустя. 1989–2009: Пути Европы. Вып. 7. Москва, 2010. С.
32. Горбачевские чтения. Отвечая на вызов времени: внешняя политика Перестройки Гласность и реформы в России: оценки, мифы, факты. Вып. 8. Москва, 2011. С.
33. Горенко О. Горбачовська «перебудова» в контексті проблеми стилю мислення. *Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика*. 2016. № 21. С. 40-48.
34. Дёмкина А. Фантастический журнал как зеркало культурных изменений Перестройки (на примере «Сборника НФ» в 1983-1992 гг.). *Ветер перестройки 2021: сборник материалов первой Всероссийской научной конференции. Санкт-Петербург, 28–30 октября 2021 г.* Санкт-Петербург, 2022. С. 75-82.
35. Козеллек Р. К вопросу о темпоральных структурах в историческом развитии понятий. *История понятий, история дискурса, история менталитета*. Москва, 2010. С. 21-33.
36. Кульчицкий С. Глашатаї національної ідентичності та суверенітету. *Україна в епіцентрі протистояння світових систем (1939—1990)*. Київ, 2021. С. 472-497.
37. Кульчицкий С. Историчні передумови переростання перебудови в національну революцію (1989 - 1991 рр.). *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2000. № 5. С. 330-351.
38. Перевалова Е. Истина не должна бояться гласности...» (Журнал «Русский вестник» и цензура в первые годы реформ Александра II). *Локус: люди, общество, культуры, смыслы*. 2016. № 1. С. 21–31.

39.Толочко О.П. Перебудова як християнська ідея. *Філософська та соціологічна думка*. 1991. №12. С. 3-13.

40.Edling M., Mörkenstam U. Quentin Skinner: From Historian of Ideas to Political Scientist. *Scandinavian Political Studies*.1995. vol. 18, iss. 2. P. 119-132.

41.Richter M. Conceptual History (Begriffsgeschichte) and Political Theory. *Political Theory*. 1986. Vol. 14, # 4. P. 604-637.

3. Довідкові (бібліографічні) видання, енциклопедії, словники

42.Толковый словарь русского языка конца XX в. Языковые изменения /ред. Г. Н. Складневска. Санкт-Петербург: Фолио-Пресс, 1998. 700 с.

43.Новые слова и значения. Словарь-справочник по материалам прессы 80-х годов / ред. Е. Левашов. Санкт-Петербург: Издательство «Дмитрий Буланин», 1997. 905 с.

4. Електронні ресурси

44.Gordon P. What is Intellectual History? URL: <https://ces.fas.harvard.edu/uploads/files/Reports-Articles/What-is-Intellectual-History-Essay-by-Peter-Gordon.pdf> (дата звернення: 30.04.2023).